३३

पातञ्जलयोगसूत्रम

नं० २३५

९९ पत्राणि

पा॰ यो॰ १

ॐ स्वस्ति सिद्धम्॥ ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ ॐ श्रीकृष्णचन्द्रचरणौ शरणं प्र
पद्ये॥ ॐ यस्त्यक्त्वा रूपमाद्यं प्रभवति जगतोनेकधानुग्रहाय॥ प्रक्षीणक्लेशराशिर्वि
षमविषधरोनेकवक्त्रः सुभोगी॥ सर्वज्ञानप्रसूतिर्भुजगपरिकरः प्रीतये यस्य नि
त्यं॥ देवोहीशः स वोव्यात्सितविमलतनुर्योगदो योगयुक्तः॥ १॥ अथ योगानुशासनं
अथेत्ययमधिकारार्थः॥ योगानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम्॥ योगः समा
धिः स च सार्वभौमश्चित्तस्य धर्मः॥ क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमयः॥
तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्तते॥ यत्त्वेकाग्रे
चेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति क्षिणोति च क्लेशान्कर्मबंधनानि श्लथयति निरो
धमभिमुखं करोति स संप्रज्ञातो योग इत्याख्यायते स च वितर्कानुगतो विचारानुग
तः आनन्दानुगतो अस्मितानुगत इत्युपरिष्टात्प्रवेदयिष्यामः सर्ववृत्तिनिरोधेत्व

वितर्कानुगतो विचारानुगत आनन्दानुगतोऽस्मितानुगत इत्युपरिष्टात्प्रवेदयि
ष्यामः सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसंप्रज्ञातः समाधिः तस्य लक्षणाभिधित्सयेदं सू
त्रं प्रववृते ॥योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः॥ सर्वशब्दाग्रहणात्संप्रज्ञातोपि योग इत्याख्याय
ते चित्तं हि प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात्त्रिगुणम् प्रख्यारूपं हि चित्तसत्वं रज
स्तमोभ्यां संसृष्टमैश्वर्यविषयप्रियं भवति तदेव तमसानुविद्धमधर्माज्ञानावै
राग्यानैश्वर्योपगं भवति तदेव प्रक्षीणमोहावरणं सर्वतः प्रद्योतमानमनुविद्धं
रजोमात्रया धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपगं भवति तदेव रजोलेशमलापेतं स्वरूप
प्रतिष्ठं सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं धर्ममेघध्यानोपगं भवति । तत्परं प्रसंख्या न
नमित्याचक्षते ध्यायिनः । चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा दर्शितविषया शुद्धा
चानन्ता च सत्वगुणात्मिका चेयमतो विपरीता विवेकख्यातिरिति अतस्तस्यां

पा॰ पो॰
२

विरक्तं चित्तं तामपि ख्यातिं न्याच सत्वं गुणात्मिका चेयमतो विपरीता विवेकख्या
तिरिति अतस्तस्यां विरक्तं चित्तं तामपि ख्यातिं निरुणद्धि तदवस्थं संस्कारोपगं
भवति स तु निर्बीजस्समाधिः न तत्र किंचित्संप्रज्ञायते इत्यसंप्रज्ञातः द्विविधः संप्रज्ञातो
स योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः तदवस्थे चेतसि विषयाभावाद्बुद्धिबोधात्मा पुरुषः
किंस्वभाव इति तदा द्रष्टुः स्वरूपेवस्थानम् ॥ ३ स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चितिर्यथा
कैवल्ये व्युत्थानचित्ते तु सति तथापि भवति न तु तथा कथम् तर्हि दर्शितविषय
त्वात् ॥ वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तयस्तदविशिष्टवृत्तिः पुरु ष्टा
षः ॥ तथा च सूत्रम् ॥ एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनम् चित्तमयस्कान्तमणि
कल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वं भवति पुरुषस्य स्वामिनः तस्माच्चित्तवृ
त्तिबोधे पुरुषस्यानादिस्संबन्धो हेतुः तः पुनर्निरोद्धव्यावृत्तत्वे सति चित्तस्य ॥ वृत्त
यः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ५ ॥ क्लेशहेतुकाः कर्माशयप्रचये क्षेत्रीभू

पंचतय्यः

ताः क्लिष्टाः ख्यातिविषया गुणाधिकारविरोधिन्योऽक्लिष्टाः क्लिष्टप्रवाहपति
ताप्यक्लिष्टाः क्लिष्टच्छिद्रेष्वप्यक्लिष्टाः भवन्त्यक्लिष्टच्छिद्रेष्वपि क्लिष्टा इति तथा
जातीयकाः संस्कारा वृत्तिभिरेव क्रियन्ते संस्कारैश्च वृत्तय इति एवं वृत्तिसंस्कारच
क्रमनिशमावर्त्तते ॥ तदेवम्भूतं चित्तमवसिताधिकारमात्मकल्पेन व्यवतिष्ठ
ते प्रलयं वा गच्छति ॥५॥ ताः क्लिष्टाश्चाक्लिष्टाश्च पञ्चधा वृत्तयः ॥ प्रमाणविप
र्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥६॥ तत्र प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥७॥ इन्
द्रियप्रणालिकया चित्तस्य बाह्यवस्तूपरागात्तद्विषया सामान्यविशेषात्म
नोऽर्थस्य विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणम् फलमविशिष्टः पौ २)
रुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष इत्युपरिष्टादुपपादयिष्यामः
ऽनुमेयस्य तुल्यजातीयेष्वनुवृत्तो भिन्नजातीयेभ्यो व्यावृत्तः सम्बन्धो यस्तद्वि

पा॰यो॰ ३

षया सामान्यविशेषात्मनोर्थस्य सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिरनुमान
म्॥ यथा देशान्तरप्राप्तेर्गतिमच्चन्द्रतारकं चैत्रवत् विन्ध्यश्चाप्राप्तिरगतिः
आप्तेन दृष्टोनुमितोर्थः परत्र स्वबोधसङ्क्रान्तये शब्देनोपदिश्यते शब्दात्त
दर्थविषया वृत्तिः श्रोतुरागमः यस्याश्रद्धेयार्थो वक्ता न दृष्टानुमितार्थः
स चागमः प्लवते मूलवक्तरि तु दृष्टानुमितार्थे निर्विप्लवः स्यात् विपर्ययो
मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ८ स कस्मान्न प्रमाणं यतः प्रमाणेन बाध्यते
भूतार्थविषयत्वात्प्रमाणस्य तत्र प्रमाणेन बाध्यते न सप्रमाणस्य दृष्टम् तद्
यथा द्विचन्द्रदर्शनं सद्विषयेणैकचन्द्रदर्शनेन बाध्यत इति सेयं पञ्चपर्वा भवत्य
विद्या अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशा इति एत एव स्वसंज्ञाभिस्तमो
मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति एते चित्तमलप्रसङ्गेनाभिधास्यन्ते

दे

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥ स न प्रमाणोपारोही न विपर्य्य
योपारोही वस्तुशून्यत्वेपि शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धनो व्यवहारो दृश्यते ॥ तद्यथा ॥
चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति यदा चितिरेव पुरुषस्तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते भव प
भवति च व्यपदेशे वृत्तिः ॥ यथा चैत्रस्य गौरिति ॥ तथा प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा निष्क्रि निष्क्रिया
पुरुषः तिष्ठति बाणः स्थास्यति स्थित इति गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते तथानु
त्पत्तिधर्मा पुरुष इति उत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयी धर्मस्तस्मा
द्विकल्पितः स धर्मस्तेन चास्ति व्यवहार इति ॥ ९ ॥ अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्नि
द्रा ॥ १० ॥ सा च संप्रबोधे प्रत्यवमर्शात्प्रत्ययविशेषः ॥ कथम् ॥ सुखमहमस्वाप्सं
प्रसन्नं मे मनो प्रज्ञां मे विशारदीकरोति दुःखमहमस्वाप्सं स्त्यानं मे
मनो भ्रमत्यनवस्थितम् पादस दोहमस्वाप्सं गुरूणि मे गात्राणि क्लान्तं मे चित्तं

घ गाढं मूढो

पा यो. ध 4

मलसं मुषितमिव तिष्ठतीति स खल्वयं प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शो न स्यादसति प्रत्ययानु
भवे तदाश्रिताः तदाश्रिताश्च स्मृतयस्तद्विषया न स्युः तस्मात्प्रत्ययविशेषो निद्रा सा
च समाधावितरप्रत्ययवन्निरोद्धव्येति ॥१०॥ अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः ॥
किं न प्रत्ययस्य चित्तं स्मरति आहोस्विद्विषयस्येति ग्राह्योपरक्तः प्रत्ययो ग्राह्यग्रह
णोभयाकारनिर्भासस्तथाजातीयकं संस्कारमारभते स संस्कारः स्वव्यञ्जकाञ्ज
नस्तदाकारामेव ग्राह्यग्रहणोभयात्मिकां स्मृतिं जनयति तत्र ग्रहणाकारपूर्वा बु
द्धिः ग्राह्याकारपूर्वा स्मृतिः सा च द्वयी भावितस्मर्तव्या चाभावितस्मर्तव्या च स्वप्ने भा
वितस्मर्तव्या जाग्रत्समये त्वभावितस्मर्तव्येति सर्वाश्चैताः स्मृतयः प्रमाणवि
पर्ययविकल्पनिद्रास्मृतीनामनुभवात्प्रभवन्ति सर्वाश्चैताः वृत्तयः सुखदुःख
मोहात्मिकाः सुखदुःखमोहाश्च क्लेशेषु व्याख्येयाः सुखानुशयी रागः

दुःखानुशयीद्वेषः मोहाऽपुनरविद्येति ॥ एतास्सर्वा वृत्तयोनिरोद्धव्याः आसांनिरो
धे सम्प्रज्ञातोवासमाधिर्भवत्यसम्प्रज्ञातोवेति ॥११॥ अथासांनिरोधेक उपाय इति अभ्या
सवैराग्याभ्यान्तन्निरोधः ॥ चित्तनदीनामोभयतोवाहिनीवहति कल्याणाय वहति पापा
य च याताकैवल्यप्राग्भारा विवेकविषयनिम्ना साकल्याणवहा संसारप्राग्भाराअविवेक
विषयनिम्नापापवहा तत्रवैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते विवेकदर्शनाभ्यासेनकल्याण
स्रोतउद्घाट्यते इत्युभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥१२॥ तत्रस्थितौयत्नोऽभ्यासः ॥
चित्तस्यावृत्तिकस्य प्रशान्तवाहिता स्थितिः तदर्थः प्रयत्नोवीर्यमुत्साहः तत्सम्पिपा
दयिषया तत्साधनानुष्ठानमभ्यासः १३ सतुदीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवि
तोदृढभूमिः १४ दीर्घकालासेवितोनैरन्तर्यासेवितस्सत्कारासेवितः तपसाब्रह्म
चर्येण च विद्यया श्रद्धया च सम्पादितस्सत्कारवान्दृढभूमिर्भवति व्युत्थानसंस्का

पा॰यो॰ रेण द्रागित्येवानभिभूतविषया इत्यर्थः ॥ १४ ॥ **दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य**
५ **वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्** ॥ १५ ॥ स्त्रियोऽन्नपानमैश्वर्यमिति दृष्टविषये वितृष्णस्य
स्वर्गवैदेह्यप्रकृतिलयत्वप्राप्तावानुश्रविकविषये वितृष्णस्य दिव्यादिव्यविषय
संप्रयोगेऽपि चित्तस्य विषयदोषदर्शिनः प्रसंख्यानबलादनाभोगात्मिका हे-
योपादेयशून्या वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् १५ तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् १६
दृष्टानुश्रविकविषयदोषदर्शी विरक्तः पुरुषदर्शनाभ्यासात्तच्छुद्धिप्रविवेकाप्या-
यितबुद्धिः गुणेभ्यो व्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यो विरक्त इति तद्द्वयं वैराग्यम् ॥ **तत्र यदुत्त-**
रं तज्ज्ञानप्रसादमात्रम् ॥ यस्योदये प्रत्युदितख्यातिरेवं मन्यते प्राप्तं प्रापणीयं क्षी- णा
णाः क्षेतव्याः क्लेशाः छिन्नः श्लिष्टपर्वा भवसंक्रमो यस्याविच्छेदाज्जनित्वा म्रियते
मृत्वा च जायत इति ज्ञानस्यैव परा काष्ठा वैराग्यम् एतस्यैव हि नान्तरीयकं कैवल्य

केवल्यमिति ॥१६॥ अथोपायद्वयेन निरुद्धचित्तवृत्तेः कथमुच्यते संप्रज्ञातः समा
धिरिति ॥ वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञातः ॥१७॥ वितर्कः स्था
चित्तस्यालम्बने स्थूल आभोगः सूक्ष्मो विचारः आनन्दो ह्लादः एकात्मिका संवि
दस्मिता तत्र प्रथमश्चतुष्टयानुगतः समाधिः सवितर्कः द्वितीयो वितर्कविकलः सवि
चारः तृतीयो विचारविकलः सानन्दः चतुर्थस्तद्विकलोऽस्मितामात्र इ
ति सर्व एते सालम्बनाः समाधयः ॥१७॥ अथासंप्रज्ञातः समाधिः किमुपायः
किंस्वभावो वेति ॥ विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥१८॥ सर्ववृत्ति
प्रत्यस्तमये संस्कारमात्रशेषा निरोधा चित्तस्य समाधिरसंप्रज्ञातः तस्य परं वैरा
ग्यमुपायः सालम्बनो ह्यभ्यासस्तत्साधनाय न कल्पत इति विरामप्रत्ययो निर्वस्तु
कमालम्बनी क्रियते स च सर्वार्थशून्यः तदभ्यासपूर्वकं चित्तं निरालम्बन

पा॰यो॰
६

6

भावप्राप्तमिवभवतीत्येषनिर्वीजस्समाधिरसम्प्रज्ञातः सखल्वयंद्विविधउपा
यप्रत्ययोभवप्रत्ययश्च॥तत्रोपायप्रत्ययोयोगिनांभवति॥१८॥भवप्रत्ययोविदेह
प्रकृतिलयानाम्॥१९॥विदेहानांदेवानांभवप्रत्ययः तेहिस्वसंस्कारमात्रोप
योगेनचित्तेनकैवल्यपदमिवानुभवन्तः स्वसंस्कारविपाकंतथाजातीयकम
तिवाहयन्ति॥तथाप्रकृतिलयास्साधिकारेचेतसिप्रकृतिलीनेकैवल्यपदमिवा
नुभवन्तियावन्नपुनरावर्ततेधिकारवशाच्चित्तमिति॥१९॥श्रद्धावीर्यस्मृति
समाधिप्रज्ञापूर्वकइतरेषाम्॥२०॥उपायप्रत्ययोयोगिनांभवति श्रद्धाचेतसः
सम्प्रसादः साहिजननीवकल्याणीयोगिनंपाति तस्यहिश्रद्दधानस्य
विवेकार्थिनोवीर्य्यमुपजायते समुपजातवीर्यस्यस्मृतिरुपतिष्ठते स्मृ
त्युपस्थानेचचित्तमनाकुलंसमाधीयते समाहितचित्तस्यप्रज्ञाविवेकउपा

वर्तते येन यथार्थं वस्तु जानाति तदभ्यासात्तद्विषयाच्च वैराग्यादसम्प्रज्ञातस्स
माधिर्भवतीति ते खलु नव योगिनो मृदुमध्याधिमात्रोपाया भवन्ति ॥ तत्र यो मृदुपा
यो मध्योपायोऽधिमात्रोपाय इति तत्र मृदूपायस्त्रिविधः ॥ मृदुसंवेगो मध्यसंवेग
स्तीव्रसंवेग इति ॥ तथा मध्योपायस्तथाधिमात्रोपाय इति ॥ २ ॥ तत्राधिमात्रोपा
यानां तीव्रसंवेगानामासन्नः २१ समाधिलाभः समाधिफलञ्च भवतीति २१
मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः २२ मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्र इ
ति ततोऽपि विशेषः तद्विशेषादपि मृदुतीव्रसंवेगस्यासन्नः ततोऽपि मध्यतीव्र
संवेगस्यासन्नतरः ततोऽप्यधिमात्रतीव्रसंवेगस्यासन्नतमः समाधिलाभः स
माधिफलञ्च भवति २२ किमेतस्मादेवासन्नतमः समाधिर्भवति ॥ अथास्य
लाभे भवत्यन्योऽपि कश्चिदुपायो न वेति ॥ ईश्वरप्रणिधानाद्वा २३ प्रणिधानाभ ना
क्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णातीति अभिध्यानमात्रेण तदभिध्याना

पा॰यो॰
७

दपि योगिनश्चासन्नतमस्समाधिलाभस्समाधिफलञ्च भवतीति २३ अ
थ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः कोऽयमीश्वरो नामेति ॥ क्लेशकर्मविपाकाशयैरप
रामृष्टः ॥ पुरुषविशेष ईश्वरः ॥२४॥ अविद्यादयः क्लेशाः कुशलाकुशला
नि कर्माणि तत्फलं विपाकः तदनुगुणा वासना आशयाः ते च मनसि वर्त
माना पुरुषे व्यपदिश्यन्ते स हि तत्फलस्य भोक्तेति यथा जयः पराजयो वा यो
द्धृष्वेव वर्तमानाः स्वामिन्युपदिश्यते यो ह्यनेन भोगेन परामृष्टः स पुरुषविशे
ष ईश्वरः कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहवः केवलिनः ते हि त्रीणि बन्धनानि छि
त्वा कैवल्यं प्राप्ताः ईश्वरस्य तत्सम्बन्धो न भूतो न भावी यथा मुक्तस्य पूर्वा बन्ध
कोटिः प्रज्ञायते नैवमीश्वरस्य यथा वा प्रकृतिलीनस्योत्तरा बन्धकोटिः सम्भाव्य
ते नैवमीश्वरस्य स तु सदैव मुक्तः सदैवेश्वर इति योऽसौ प्रकृष्टसत्त्वोपादानादी

श्वरस्य शाश्वती क उत्कर्षः सा किं सनिमित्ता आहोस्विन्निर्मित्ता इति तस्य शास्त्रं नि
मित्तं शास्त्रं पुनः किं निमित्तम् प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तम् एतयोः शास्त्रोत्क
र्षयोरीश्वरसत्त्वे वर्तमानयोरनादिः सम्बन्धः एतस्मादेवैतद्भवति सदै
वेश्वरः सदैव मुक्त इति ॥ तच्चैतस्यैश्वर्य्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तम् ॥ न तावदैश्व
र्य्यान्तरेण तदतिशय्यते यदेवातिशयि स्यात् तदेव तत्स्यात् तस्माद्यत्र काष्ठाप्राप्तिरै
श्वर्य्यस्य स ईश्वर इति ॥ न च तत्समानमैश्वर्य्यमस्ति कस्मात् ॥ द्वयोस्तुल्ययोरेक
स्मिन्युगपत्कामितेऽर्थे नवमिदमस्तु पुराणमिदमस्त्विति एकस्य सिद्धावित
रस्य प्राकाम्यविघातादूनत्वं प्रसक्तम् द्वयोश्च तुल्ययोर्युग
पत्कामितार्थप्राप्तिर्नास्त्यर्थस्य विरुद्धत्वात् तस्माद्यस्य साम्यातिशयै
र्विनिर्मुक्तमैश्वर्य्यं स ईश्वरः स च पुरुषविशेष इति २४ किञ्च तत्र ति

पा॰ यो॰
८

रतिशयं सर्वज्ञबीजम् २५ यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयाती
न्द्रियग्रहणमल्पं बह्विति सर्वज्ञबीजमेतद्धि वर्द्धमानं यत्र निरतिशयं स सर्वज्ञः
अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्य ॥ सातिशयत्वात् ॥ परिमाणवदिति यत्र का
ष्ठाप्राप्तिर्ज्ञानस्य स सर्वज्ञः स च पुरुषविशेष इति सामान्यमात्रोपसंहारे कृतोपक्ष
यमनुमानं न विशेषप्रतिपत्तौ समर्थमिति तस्य संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिरागम
तः पर्यन्वेष्या तस्यात्मानुग्रहाभावेपि भूतानुग्रहः प्रयोजनम् ज्ञानधर्मोपदेशे
न कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु संसारिणः पुरुषानुद्धरिष्यामीति ॥ तथा चोक्तम्
आदिविद्वान्निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद्भगवान्परमर्षिरासुरये जिज्ञा
समानाय तंत्रं प्रोवाचेति २५ स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् २६

सर्वेहिगर्वेः कालेनावछिद्यन्ते यत्रावछेदार्थेनकालोनोपावर्त्तते स एषपूर्वेषामपि
गुरुः यथास्यसर्वसादौ प्रकर्षगत्यासिद्धस्तथातिक्रान्तसर्गादिष्वपिप्रत्येतव्यः २६
तस्यवाचकःप्रणवः ॥२७॥ वाच्यईश्वरः प्रणवस्यकिमस्यसङ्केतकृतंवाच्यवाच
कत्वमथप्रदीपप्रकाशवदवस्थितमिति । स्थितोस्यवाचस्यवाचकेन सह सम्बन्धः
संकेतस्त्वीश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति ॥ यथावस्थितःपितापुत्रयोः सम्बन्ध
सङ्केतेनाविर्भाव्यते यमस्य पितायमस्यपुत्र इति सर्गान्तरेष्वपिवाच्यवाचकत्व
शक्त्यपेक्षयाप्रथैवसङ्केतःक्रियते सम्प्रतिपत्तिनित्यतयानित्यःशब्दार्थसम्ब
न्धइत्यागमिनाप्रतिजानते विज्ञानवाचकत्वस्ययोगितः २७ तज्जपस्तदर्थभाव
नम् ॥ २८ प्रणवस्यजपः प्रणवाभिधेयस्येश्वरस्यभावनम् तदस्ययोगिनःप्रण

वंजपतः प्रणवार्थं च भावयतश्चित्तमेकाग्रं सम्पद्यते ॥ तथा चोक्तम् ॥ स्वाध्यायाद्यो
गमासीत योगात्स्वाध्यायमामनेत् स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशत इति २८
किं चास्य भवति ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥ २९ ॥ ये तावदन्तराया व्या
धिप्रभृतयस्ते सर्वे ईश्वरप्रणिधानान्न भवन्ति स्वरूपदर्शनमप्यस्य भवति तथैवेश्वरः
शुद्धः प्रसन्नः केवलोऽनुपसर्गस्तथायमपि बुद्धेः प्रतिसम्वेदी पुरुषस्तमधिगच्छति ।
अथ केऽन्तरायाः ये चित्तस्य विक्षेपः के च ते कियन्तो वेति व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादाल
स्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः
नवान्तरायाश्चित्तस्य विक्षेपाः सहैते चित्तवृत्तिभिर्भवन्ति एतेषामभावे न
भवन्ति पूर्वोक्ताश्चित्तवृत्तयः तत्र व्याधिर्धातुरसकरणवैषम्यम् । स्त्यानमकर्म
ण्यता चित्तस्य संशय उभयकोटिस्पृग्ज्ञानं स्यादिदमेवं स्यादिति प्रमादः समाधि

साधनानामभावनम् आलस्यंकायचित्तगुरुत्वादप्रवृत्तिः अविरतिश्चित्तस्यविष
यसम्प्रयोगात्मागर्द्धः भ्रान्तिदर्शनंविपर्ययज्ञानम् अलब्धभूमिकत्वंसमाधिभू
मेरलाभः अनवस्थितत्वंयल्लब्धायांभूमौचित्तस्याप्रतिष्ठा समाधिप्रतिलम्भेन
हिस्थितंस्यादिति एतेचित्तविक्षेपानवयोगमलायोगप्रतिपक्षायोगान्तराया
इत्यभिधीयन्ते ३१ **दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासाविक्षेपसहभुवः ॥३१**
दुःखमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च येनाभिहताः प्राणिनस्तदुप
घातायप्रयतन्तेतद्दुःखम् दौर्मनस्यमिच्छाभिघाताच्चेतसःक्षोभः यदङ्गान्ये ५८
जयतिकम्पयतितदङ्गमेजयत्वम् प्राणोयद्बाह्यंवायुमाचामतिसश्वासः
यत्कौष्ठ्यंवायुंनिःसारयतिसप्रश्वासः एतेसहविक्षेपभुवोविक्षिप्तचित्तस्यै

ते भवन्ति समाहितचित्तस्यैते न भवन्ति ३१ अथैते विक्षेपाः समाधि॥प्रतिपक्षास्ता
पा॰पो॰ भ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः तत्राभ्यासविषयमुपसंहरन्निदमाह
१॰ तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ३२ विक्षेपप्रतिषेधार्थमेकतत्त्वावलम्बनं चित्तमभ्य
सेत् यस्य तु प्रत्यर्थनियतं प्रत्ययमात्रं क्षणिकञ्च चित्तं तस्य सर्वमेव चित्तमेकाग्रं
नास्त्येव विक्षिप्तं यदि पुनरिदं सर्वतः प्रत्याहृत्यैकस्मिन्नर्थे समाधीयते तदा भव
त्येकाग्रमित्यतो न प्रत्यर्थनियतं चित्तम् योपि सदृशप्रत्ययप्रवाहेण चित्तमे
काग्रं मन्यते तस्यैकाग्रता यदि प्रवाहचित्तस्य धर्मस्तदैकं नास्ति प्रवाहचित्तं क्षणि
कत्वात् अथ प्रवाहांशस्यैव धर्मः स सर्वः सदृशप्रत्ययप्रवाही वा विसदृशप्रत्य
यप्रवाही वा प्रत्यर्थनियतत्वादेकाग्र एवेति विक्षिप्तचित्तानुपपत्तिः तस्मादेक
मनेकार्थमवस्थितं चित्तमिति यदि च चित्तेनैकेनानन्विताः स्वभावभिन्नाः प्रत्य

जायेरन

यावद्न अथ कथमन्यप्रत्ययदृष्टस्यार्थस्यान्यः स्मर्ता भवेदन्यप्रत्ययोपचितस्य च कर्माशयस्यान्यः प्रत्यय उपभोक्ता भवेत् कथंचित्समाधीयमानमप्येतद्गोमयपायसीयन्यायमाक्षिपति किंच स्वात्मानुभवापह्नवश्चित्तस्यान्यत्वे प्राप्नोति कथम् यदहमद्राक्षं तत्स्पृशामि यच्चास्प्राक्षं तत्पश्यामि अहमिति प्रत्ययः सर्वस्य प्रत्ययस्य भेदे सति प्रत्ययिन्यभेदेनोपस्थितः एकप्रत्ययविषयोऽयमभेदात्माहमिति प्रत्ययः कथमत्यन्तभिन्नेषु चित्तेषु वर्तमानः सामान्यमेकं प्रत्ययिनमाश्रयेत् मानः स्वानुभवग्राह्यश्चायमभेदात्माहमिति प्रत्ययः न च प्रत्यक्षस्य माहात्म्यं प्रमाणान्तरेणाभिभूयते प्रमाणान्तरं च प्रत्यक्षबलेनैव व्यवहारं लभते तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं च चित्तम् ॥ ३२॥ यस्येदं शास्त्रेण परिकर्म निर्दिश्यते तत्कथम् मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भाव

वा॰यो॰

११

नानः चित्तप्रसादनम्॥३३॥ तत्र सर्वप्राणिषु सुखसम्भोगापन्नेषु मैत्रीं भावयेत् दुःखिते
षु करुणाम् पुण्यात्मकेषु मुदिताम् अपुण्यशीलेषु उपेक्षाम् एवमस्य भावयतः शुक्लो
धर्म उपजायते ततश्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते ३३ प्रच्छर्दनविधार
णाभ्यां वा प्राणस्य ३४ कोष्ठस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषाद्वमनं प्रच्छर्दनम् विधा
रणं प्राणायामः ताभ्यां वा मनसः स्थितिं सम्पादयेत्॥३४॥ विषयवती वा प्रवृत्तिरु
त्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी ३५ नासिकाग्रे धारयतोऽस्य या दिव्यगन्धसंवित्सा गन्धप्रवृ
त्तिः जिह्वाग्रे दिव्यरससंवित् तालुनि दिव्यरूपसंवित् जिह्वाग्रे दिव्यस्पर्शसंवित् जि
ह्वामूले दिव्यशब्दसंवित् इत्येताः प्रवृत्तय उत्पन्नाश्चित्तं स्थितौ निबध्नन्ति संशयं विधमन्ति समा
धिप्रज्ञायां च द्वारीभवन्तीति। एतेन चन्द्रादित्यग्रहमणिप्रदीपरश्म्यादिषु प्रवृत्तिरुत्पन्ना वि

विषयवत्येव वेदितव्या यद्यपि हि तत्तच्छास्त्रानुमानाचार्य्योपदेशैरवगतमर्थतत्त्वं सद्भूतमेव भवति
एतेषां यथाभूतार्थप्रतिपादनसामर्थ्यात् तथापि यावदेकदेशोपि कश्चिन्न स्वकरणसंवेद्यो भवति ता
वत्सर्वं परोक्षमिवापवर्गादिषु सूक्ष्मेष्वर्थेषु न दृढां बुद्धिमुत्पादयति ॥ तस्माच्छास्त्रानुमानाचार्योपदेशोपोद्ब
लनार्थमेवावश्यं कश्चिदर्थविशेषः प्रत्यक्षीकर्तव्यः तत्र तदुपदिष्टार्थैकदेशप्रत्यक्षत्वे सति सर्वं सुसू
क्ष्मं विषयमप्यापवर्गाच्छ्रद्धीयते एतदर्थमेवेदं चित्तपरिकर्म निर्दिश्यते अनियतासु वृत्तिषु तद्विषयायां
वशीकारसंज्ञायामुपजातायां समर्थं स्यात्तस्य तस्यार्थस्य प्रत्यक्षीकरणायेति । तथा च सति श्रद्धावीर्य
स्मृतिसमाधयोऽस्याप्रतिबन्धेन भविष्यन्तीति ३५ विशोका वा ज्योतिष्मती ३६ प्रवृत्तिरुत्पन्ना मन
सः स्थितिनिबन्धनीत्यनुवर्तते हृदयपुण्डरीके धारयतो बुद्धिसंवित् बुद्धिसत्त्वं हि प्रभास्वरमाका
शकल्पं तत्र स्थितिवैशारद्यात्प्रवृत्तिः सूर्येन्दुग्रहमणिप्रभारूपाकारेण विकल्पते। तथास्मिता
यां समापन्नं चित्तं निस्तरङ्गमहोदधिकल्पं शान्तमनन्तमस्मितामात्रं भवति यत्रेदमुक्तं तमणुमात्रमा

योगी
२२

त्मानु विद्यास्मित्येतावत्संप्रजानीत इत्येषा द्वयी विशोका विषयवती अस्मितामात्रा च वृत्तिर्ज्योतिष्मती
त्युच्यते यथा योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभत इति ३६ वीतरागविषयं वा चित्तम् ३७ वीतरागचित्तालम्बनो गा
परक्तं वा योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभत इति ३७ स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ३८ स्वप्नज्ञानालम्बनं निद्राज्ञा
नालम्बनं वा तदाकारं चित्तं योगिनः स्थितिपदं लभत इति ३९ परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ४० =
सूक्ष्मे निविशमानस्य परमाण्वन्तं स्थितिपदं लभत इति स्थूले निविशमानस्य परममहत्त्वान्तं स्थितिपदं लभते
चित्तस्य एवं तामुभयकोटिमनुधावतो योगस्याप्रतीघातः स परो वशीकारः तद्वशीकारात्परिपूर्णं योगिनश्चि
त्तं न पुनरभ्यासकृतं परिकर्मापेक्षत इति ४० अथ लब्धस्थितिकस्य चेतसः किंस्वरूपा किंविषया वा समा
पत्तिरिति तदुच्यते क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेः ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः ४१ क्षीणा उपाश्रय
वृत्तेरिति प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्येत्यर्थः अभिजातस्येव मणेरिति दृष्टान्तोपादानं यथा स्फटिके भेदात्तत्त
द्रूपोपरक्त उपाश्रयरूपाकारेण निर्भासते तथा मुक्तपुरुषालम्बनोपरक्तं मुक्तपुरुषसमापन्नं मुक्त

तथा ग्राह्यालम्बनं चित्तं ग्राह्यसमापन्नं ग्राह्यरूपाकारेण निर्भासते तथा सूक्ष्मोपरक्तं भूतसूक्ष्म
समापन्नं भूतसूक्ष्मस्वरूपाभासं भवति तथा स्थूलालम्बनोपरक्तं स्थूलरूपसमापन्नं स्थूलरूपाभा
सं भवति तथा विश्वभेदोपरक्तं विश्वभेदसमापन्नं विश्वरूपाभासं भवति तथा ग्रहणेष्व
पीन्द्रियेषु द्रष्टव्यं ग्रहणालम्बनोपरक्तं ग्रहणसमापन्नं ग्रहणस्वरूपाकारेण निर्भासते तथा
गृहीतृपुरुषालम्बनोपरक्तं गृहीतृपुरुषसमापन्नं गृहीतृपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते तथा
मुक्तपुरुषालम्बनोपरक्तं मुक्तपुरुषसमापन्नं मुक्तपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते तदेवमभिजातम
णिकल्पस्य चेतसो गृहीतृग्रहणग्राह्येषु पुरुषेन्द्रियभूतेषु या तत्स्थतदञ्जनता तेषु स्थित
स्य तदाकारापत्तिः समापत्तिरित्युच्यते ॥४१॥ तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का समाप
त्तिः ॥४२॥ तद्यथा गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानमित्यविभागेन विभक्तानामपि ग्रह
णं दृष्टम् विभज्यमानाश्चान्ये शब्दधर्माः अन्येऽर्थधर्मा अन्ये ज्ञानधर्माः इत्येतेषां विभक्तः पन्थाः

+ तस्मादसंकीर्णं प्रमाणान्तरेण योगिनो निर्वितर्कं समाधिजं
दर्शनमिति

तत्रसमापन्नस्ययोगिनोयोगवाद्यर्थस्समाधिप्रज्ञायांसमारूढःसचेच्छब्दार्थज्ञानविकल्पानु
विद्ध उपावर्ततेसासंकीर्णासमापत्तिस्सवितर्केत्युच्यते ४२ यदापुनःशब्दसंकेतस्मृतिपरिशु
द्धौश्रुतानुमानज्ञानविकल्पशून्यायांसमाधिप्रज्ञायांस्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपाकारमा
त्रतयैवावच्छिद्यतेसाचनिर्वितर्कासमापत्तिः तत्परंप्रत्यक्षं तच्चश्रुतानुमानयोर्बीजम्ततः
श्रुतानुमानेप्रभवतः नचश्रुतानुमानज्ञानसहभूतंतद्दर्शनम् निर्वितर्कायाःसमापत्तेरस्याःसूत्रे
णलक्षणंद्योत्यते स्मृतिपरिशुद्धौस्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासानिर्वितर्का ४३ याशब्दसंकेत
श्रुतानुमानज्ञानविकल्पस्मृतिपरिशुद्धौग्राह्यस्वरूपोपरक्ताप्रज्ञास्वमिवप्रज्ञारूपंग्रहणात्मकंत्यक्त्वा
पदार्थमात्रस्वरूपाग्राह्यस्वरूपापन्नेवभवतिसातदानिर्वितर्कासमापत्तिः तथाचव्याख्याता तस्याएक
बुद्ध्युपक्रमोह्यर्थात्माणुप्रचयविशेषात्मागवादिर्घटादिर्वालोकः सचसंस्थानविशेषोभूतसूक्ष्मा
णांसाधारणोधर्मआत्मभूतःफलेनव्यक्तेनानुमितःस्वव्यञ्जकाञ्जनःप्रादुर्भवतिधर्मान्तरोदयेच
तिरोभवतिसएषधर्मोऽवयवीत्युच्यते योसावेकश्चमहांश्चाणीयांश्चस्पर्शवांश्चक्रियाधर्मकः

स्यानित्यत्वं तेनावयविनां व्यवहाराः क्रियन्ते यस्य पुनरवस्तुकः सम्प्रबोध विशेषः सूक्ष्मं च का
रणमनुपलभ्यं तस्यावयव्यभावादतद्रूपप्रतिष्ठं मिथ्याज्ञानमिति प्रायेण सर्वमेव प्राप्तं मिथ्या
ज्ञानमिति तदा च सम्यग्ज्ञानमपि किं स्याद्विषयाभावात् यद्यदुपलभ्यते तत्तदवयवित्वेनाघ्रातम्
तस्मादस्त्यवयवी यो महत्त्वादिव्यवहारापन्नः समापत्तेर्निर्वितर्काया विषयीभवति ४३ एतयैव
सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ४४ तत्र भूतसूक्ष्मेष्वभिव्यक्तधर्मकेषु देशकाल
निमित्तानुभवावच्छिन्नेषु या समापत्तिः सविचारेत्युच्यते तत्राप्येकबुद्धिनिर्ग्राह्यमेवोदितधर्म
विशिष्टं भूतसूक्ष्ममालम्बनीभूतं समाधिप्रज्ञायामुपतिष्ठते या पुनः सर्वथा सर्वतः शान्तोदि
ताव्यपदेश्यधर्मानवच्छिन्नेषु सर्वधर्मानुपातिषु सर्वधर्मात्मकेषु समापत्तिः निर्विचारेत्युच्यते स्ता
एवं स्वरूपं हि तद्भूतसूक्ष्ममेतेनैव स्वरूपेणालम्बनीभूतमेव समाधिप्रज्ञास्वरूपमुपरञ्जयति
प्रज्ञा च स्वरूपशून्येवार्थमात्रा यदा भवति तदा निर्विचारेत्युच्यते तत्र महद्वस्तुविषया सवित

पा॰यो॰

१४

न=

कानिर्वितर्काच सूक्ष्मविषया सविचारा निर्विचाराच एवमुभयोरेतयैव निर्वितर्कया विक-
ल्पहानिर्व्याख्यातेति ४४ सूक्ष्मविषयत्वञ्चालिङ्गपर्यवसानम् ४५ पार्थिवस्याणोर्गन्धतन्मात्रं
सूक्ष्मो विषयः आप्यस्यापि रसतन्मात्रम् तैजसस्य रूपतन्मात्रम् वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्रम् इतितेषा
महङ्कारः अस्यापि लिङ्गमात्रं सूक्ष्मो विषयः लिङ्गमात्रस्याप्यलिङ्गं सूक्ष्मो विषयः नचालिङ्गात्परं
सूक्ष्ममस्ति नन्वस्ति पुरुषः सूक्ष्म इति सत्यम् यथा लिङ्गात्परमलिङ्गस्य सौक्ष्म्यान्नचैवं पुरुषस्य किं तो
तु लिङ्गस्यान्वयिकारणं पुरुषो न भवति हेतुस्तु भवतीत्यतः प्रधाने निरतिशयं सौक्ष्म्यं व्या-
ख्यातं ४५ ता एव सबीजः समाधिः ४६ ताश्चतस्रः समापत्तयो बहिर्वस्तुबीजा इति समाधिरपि सबी-
जः तत्र स्थूलेऽर्थे सवितर्को निर्वितर्कः सूक्ष्मेऽर्थे सविचारो निर्विचार इति स चतुर्धोपसंख्यातः समाधि-
रिति ४६ निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ४७ अशुद्ध्यावरणमलापेतस्य प्रकाशात्म-
नो बुद्धिसत्त्वस्य रजस्तमोभ्यामनभिभूतः स्वच्छः स्थितिप्रवाहो वैशारद्यम् यदा निर्विचारस्य समाधे-
र्वैशारद्यमिदं जायते तदा योगिनो भवत्यध्यात्मप्रसादः भूतार्थविषयः क्रमाननुरोधी स्फुटः

प्रज्ञालोकः तथा चोक्तम् प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोच्यः शोचतो जनान् भूमिष्ठानिव शैलस्थः स
र्वान्प्राज्ञोनुपश्यति ४७ ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा ४८ तस्मिन्समाहितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते तस्या ऋतंभरेति
संज्ञा भवति अन्वर्था च सा सत्यमेव बिभर्ति न तत्र विपर्यासज्ञानगन्धोप्यस्तीति तथा चोक्तम् आगमेना
नुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति ४८ सा पुनः श्रुतानुमानप्रज्ञा
भ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ४९ श्रुतमागमविज्ञानं तत्सामान्यविषयं न ह्यागमेन शक्यो विशेषो
भिधातुम् कस्मात् न हि विशेषेण कृतसंकेतः शब्द इति तथानुमानं सामान्यविषयमेव यत्र प्राप्ति
स्तत्र गतिर्यत्राप्राप्तिस्तत्र न भवति गतिरित्युक्तम् अनुमानेन च सामान्येनोपसंहारः तस्माच्छ्रुतानुमान
+ विशेष ज्ञानविषययोर्न कश्चिदस्तीति न चास्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनो लोकप्रत्यक्षेण ग्रहणमस्ति
न चास्य विशेषस्याप्रामाणिकस्याभावोस्तीति समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एव स विशेषो भवति भूतसूक्ष्मगतो वा
पुरुषगतो वा तस्माच्छ्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वादिति ४९ समाधिप्रज्ञाप्रतिलम्भे
योगिनः प्रज्ञाकृतः संस्कारो नवो नवो जायते तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ५० समाधिप्रज्ञाप्रभ
वः संस्कारो व्युत्थानसंस्काराशयं बाधते व्युत्थानसंस्काराभिभवात्तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति सम

पा॰ यो॰

२५ यानिरोधे समाधिहृपाति एतेनत्तस्समाधिजाप्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताश्च संस्कारा इति नवोनवाः सं
स्काराशयोजायते ॥ ततश्च प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति कथमसौ संस्कारातिशयाश्चित्तं साधिका
कारं न करिष्यतीति ॥ नते प्रज्ञाकृताः संस्काराः क्लेशक्षयहेतुत्वाच्चित्तमधिकारविशिष्टं कुर्वन्ति
चित्तं हि ते स्वकार्यादवसादयन्ति ख्यातिपर्यवसानं हि चित्तचेष्टितमिति ॥ ५० ॥ किञ्चास्य भव
ति ॥ तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः ॥ ५१ ॥ स न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञा
कृतानामपि संस्काराणां प्रतिबन्धी भवति ॥ कस्मात् निरोधजः ॥ संस्कारः समाधिजान्संस्का
रान्बाधत इति ॥ निरोधस्थितिकालक्रमानुभवेन निरोधचित्तकृतसंस्कारास्तित्वमनुमेय
म् व्युत्थाननिरोधसमाधिप्रभवैः सह कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं स्वस्यां प्रकृतावस्थि स्था+
तायां प्रविलीयते ॥ तस्मात्ते संस्काराश्चित्तस्याधिकारविरोधिनो न स्थितिहेतवो भवन्तीति ॥ य
स्मादवसिताधिकारं सह कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं विनिवर्तते तस्मिन्निवृत्ते पुरुषः स्व
रूपमात्रप्रतिष्ठः शुद्धः केवलो मुक्त इत्युच्यत इति ॥ ५१ ॥ इति पातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे समा
धिपादः प्रथमः ॥ १ ॥ उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः ॥ ६ ॥ कथं व्युत्थितचित्तोऽपि योगयुक्तः
स्यादित्येतदारभ्यते ॥ तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥ नातपस्विनो योगः

रंभ+

सिद्ध्यति अनादिकर्मक्लेशवासनाचित्राप्रत्युपस्थितविषयजालाचाशुद्धिर्नान्तरेण तप
स्सम्भेदमापद्यत इति तपस उपादानम् तच्च चित्तप्रसादमबाधमानमनेनासेव्यमिति मन्यते
स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपः मोक्षशास्त्राध्ययनं वा ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां
+ णा परमगुरावर्पणं तत्फलसंन्यासो वा सहि क्रियायोगः १ समाधिभावनार्थः क्लेशतनूक
रणार्थश्च २ सहि आसेव्यमानः समाधिं भावयति क्लेशांश्च प्रतनूकरोति प्रतनूकृतान्प्र
संख्यानाग्निना दग्धबीजकल्पानप्रसवधर्मिणः करिष्यतीति तेषां तनूकरणात्पुनः क्लेशैरपरा
मृष्टा सत्त्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिः सूक्ष्मा प्रज्ञा समाप्ताधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यत इति ।
अथ के क्लेशाः कियन्तो वेति ।। अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ३ क्लेशा इति
पञ्चविपर्यया इत्यर्थः ते स्पन्दमाना गुणाधिकारं द्रढयन्ति परिणाममवस्थापयन्ति का
र्यकारणस्रोत उन्नमयन्ति परस्परानुग्रहतन्त्रीभूत्वा कर्मविपाकं चाभिनिर्हरन्ति ३
अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ४ अत्राविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिरुत्तरेषा
मस्मितादीनां चतुर्विधकल्पितानां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् तत्र का प्रसुप्तिः चेतसिश

पा॰

न्ति मात्रप्रतिष्ठानां बीजभावोपगमः तस्य प्रबोध आलम्बने सम्मुखीभावः प्रसङ्ख्यानव
पा॰पै॰ तो दग्धक्लेशबीजस्य सम्मुखीभूतेप्यालम्बने नासौ पुनरस्ति दग्धबीजस्य कुतः प्ररोह इति
१९ अतः क्षीणक्लेशः कुशलश्चरमदेह इत्युच्यते तत्रैव सा दग्धबीजभावा पञ्चमी क्लेशावस्था
नान्यत्रेति सतां क्लेशानां तदा बीजसामर्थ्यं दग्धमिति विषयस्य सम्मुखीभावेपि सति न भवत्येषां
प्रबोध इति उक्ता प्रसुप्तिः दग्धबीजानामप्ररोहश्च तनुत्वमुच्यते प्रतिपक्षभावनोपहताः
त्रो क्लेशास्तनवो भवन्ति तथा विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेनात्मना पुनः पुनः समुदाचरन्तीति विच्छिन्नाः
16 कथम् रागकाले क्रोधस्यादर्शनात् न हि रागकाले क्रोधः समुदाचरति रागश्च क्वचिद्दृ
श्यमानो न विषयान्तरे नास्ति नैकस्यां स्त्रियां चैत्रो रक्त इत्यन्यासु स्त्रीषु विरक्त इति किं
तु तत्र रागो लब्धवृत्तिरन्यत्र तु भविष्यद्वृत्तिरिति स हि तदा प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो भवति विषये
यो लब्धवृत्तिः स उदारः सर्व एवैते क्लेशविषयत्वं नातिक्रामन्ति कस्तर्हि विच्छिन्नः प्रसुप्तस्तनु 8+
रुदारो वा क्लेश इत्युच्यते सत्यमेवैतत् किन्तु विशिष्टानामेवैतेषां विच्छिन्नादित्वम् यथैव प्रति
पक्षभावनातो निवृत्तस्तथैव स्वव्यञ्जकाञ्जनेनाभिव्यक्त इति सर्व एवामी क्लेशा अविद्या
भेदाः कस्मात्सर्वेष्वविद्यैवाभिप्लवते यदविद्यया वस्त्वाकार्यते तदेवानुशेरते क्लेशाः

विपर्यासप्रत्ययकालेउपलभ्यन्ते क्षीयमाणाश्चा विद्यामनु क्षीयन्त इति तत्राविद्यास्वरूप
मुच्यते अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ५ अनित्ये कार्ये नित्य
ख्यातिः तद्यथा ध्रुवा पृथिवी ध्रुवा सचन्द्रतारका द्यौः अमृता दिवौकस इति तथाऽशु
चौ परमबीभत्से काये शुचिख्यातिः स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निःस्यन्दान्निधना
दपि कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता ह्यशुचिं विदुरित्यशुचौ शुचिख्यातिर्दृश्यते नवेव
शशाङ्कलेखा कमनीयेयं कन्या मध्वमृतावयवनिर्मितेव चन्द्रं भित्त्वा निःसृतेव ज्ञा
यते नीलोत्पलपत्रायताक्षी हावगर्भाभ्यां लोचनाभ्यां जीवलोकमाश्वासयन्ती
वेति कस्य केनाभिसम्बन्धः भवति चैवमशुचौ शुचिविपर्यासप्रत्यय इति एतेनापु
ण्ये पुण्यप्रत्ययस्तथैवानर्थे चार्थप्रत्ययो व्याख्यातः तथा दुःखे सुखख्यातिं वक्ष्यति
परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति तत्र सुख
ख्यातिरविद्या तथानात्मन्यात्मख्यातिर्बाह्योपकरणेषु चेतनाचेतनेषु भोगाधिष्ठाने
वा शरीरे पुरुषोपकरणे वा मनस्यनात्मन्यात्मख्यातिरिति तथैतदत्रोक्तम् व्यक्तम

पा॰ यो॰

१८

मव्यक्तं वा सत्वमात्मत्वेनाभिप्रतीत्य तस्य संपदमनुनंदत्यात्मसंपदं मन्वानस्तस्य व्यापदम
नुशोचत्यात्मव्यापदं मन्वानः स सर्वोऽप्रतिबुद्धिः इत्येषा चतुष्पदा भवत्यविद्या मूलमस्य क्ले
शसंतानस्य कर्माशयस्य च सविपाकस्येति तस्याश्चामित्रागोष्पदवद्वस्तुसतत्वं विज्ञेयं यथा
नामित्रो मित्राभावो न मित्रमात्रं किंतु तद्विरुद्धः सपत्नः तथा गोष्पदं न गोष्पदाभावो न गो
ष्पदमात्रं किंतु देश एव ताभ्यामन्यद्वस्त्वंतरम् एवमविद्या न प्रमाणं न प्रमाणाभावः किंतु वि
द्याविपरीतं ज्ञानांतरमविद्येति ५ दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ६ पुरुषो दृक्शक्तिर्बुद्धि
र्दर्शनशक्तिरित्येतयोरेकस्वरूपापत्तिरिवास्मिता क्लेश इत्युच्यते भोक्तृभोग्यशक्त्योरत्यंत
विभक्तयोरत्यंतासंकीर्णयोरविभागप्राप्ताविव सत्यां भोगः कल्प्यते स्वरूपप्रतिलंभे तु तयोः
कैवल्यमेव भवति कुतो भोग इति तथा चोक्तम् बुद्धितः परं पुरुषमाकारशीलविद्यादिभिर्विभ
क्तमपश्यन्कुर्यात्तत्रात्मबुद्धिं मोहेनेति ६ सुखानुशयी रागः ७ सुखाभिज्ञस्य सुखानु
स्मृतिपूर्वक सुखे तत्साधने वा यो गर्द्धस्तृष्णा लोभः स राग इति ७ दुःखानुशयी द्वेषः ८ दुःखा
भिज्ञस्य दुःखानुस्मृतिपूर्वको दुःखे तत्साधने वा यः प्रतिघो मन्युर्जिघांसा क्रोधः स द्वेषः ८

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः ९ सर्वस्य प्राणिन इयमात्माशीर्नित्या
भवति मा न भूवं भूयासमिति न चाननुभूतमरणधर्मकस्यैषा भवत्यात्माशीः एत
या च पूर्वजन्मानुभवः प्रतीयते स चायमभिनिवेशः क्लेशः स्वरसवाही कृमेरपि जातमा
त्रस्य प्रत्यक्षानुमानागमैरसम्भावितो मरणत्रास उच्छेददृष्ट्यात्मकः पूर्वजन्मानुभूतं मरणदुः
खमनुमापयति तथा चायमत्यन्तमूढेषु दृश्यते क्लेशस्तथा विदुषोऽपि विज्ञातपूर्वापरान्तस्य रूढः
कस्मात् समाना हि तयोः कुशलाकुशलयोर्मरणदुःखानुभवादियं वासनेति ९ ते प्रतिप्रस
वहेयाः सूक्ष्माः १० ते पञ्च क्लेशा दग्धबीजकल्पा योगिनश्चरिताधिकारे चेतसि प्रलीने सह ते
नैवास्तं गच्छन्ति १० स्थितानां तु बीजभावोपगतानाम् ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ११ क्लेशानां या वृत्त
यः स्थूलाः क्रियायोगेन तनूकृताः सत्यः प्रसंख्यानेन ध्यानेन हातव्या यावत्सूक्ष्मीकृ
ता यावद्दग्धबीजकल्पा इति यथा च वस्त्राणां स्थूलो मलः पूर्वं निर्धूयते पश्चात्सूक्ष्मो यत्ने
नोपायेन चापनीयते तथा स्वल्पप्रतिपक्षाः स्थूला वृत्तयः क्लेशानाम् सूक्ष्मास्तु महाप्रति
पक्षा इति ११ क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः १२ तत्र पुण्यापुण्यकर्माशयो लो

तत्र नारकाणां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः क्षीणक्लेशानामपि नास्त्यदृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशय इति

पा.पो. भमोहक्रोधप्रभवः स दृष्टजन्मवेदनीयश्चादृष्टजन्मवेदनीयश्च तत्र तीव्रसंवेगेन मं
न्त्रतपसमाधिभिर्निर्वर्तित ईश्वरदेवतामहर्षिमहानुभावानामाराधनाद्वा यः परिनिष्प
१८ न्नः स सद्यः परिपच्यते पुण्यकर्माशय इति तथा तीव्रक्लेशेन भीतव्याधितकृपणेषु वि
श्वासोपगतेषु वा महानुभावेषु वा तपस्विषु कृतः पुनः पुनरपकारः स चापि पापकर्मा
18 शयः सद्य एव परिपच्यते यथा नन्दीश्वरः कुमारो मनुष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन परिणत इति
तथा नहुषोऽपि देवानामिन्द्रः स्वकं परिणामं हित्वा तिर्य्यक्त्वेन वेदनीयः कर्माशय इति २२
सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगः ११ सत्सु क्लेशेषु कर्माशयो विपाकारम्भी भव
ति नोच्छिन्नक्लेशमूलः यथा तुषावनद्धाः शालितण्डुला अदग्धबीजभावाः प्ररोह
समर्था भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा तथा क्लेशावनद्धः कर्माशयो वि
विपाकप्ररोही भवति नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धबीजभावो वेति स च विपाकस्त्रि
विधो जातिरायुर्भोग इति तत्रेदं विचार्य्यते किमेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणमथैकं कर्मानेकं

जन्माक्षिपतीति द्वितीयविचारणा किमनेकं कर्मानेकं जन्म निर्वर्त्तयति अथानेकं कर्मै
कं जन्म निर्वर्त्तयतीति न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम् कस्मादनादिकालप्रचितस्या
संख्येयस्यावशिष्टस्य कर्मणः साम्प्रतिकस्य च फलक्रमानियमादनाश्वासो लोकस्य प्रसक्तः
स चानिष्ट इति न चैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् कस्मादनेकेषु कर्मसु एकैकमेव क
र्मानेकस्य जन्मनः कारणमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः स चाप्यनिष्ट
इति न चानेकं कर्मानेकजन्मकारणम् कस्मात्तदनेकजन्मयुगपन्न भवतीति क्रमेणवाच्य
म् तथा पूर्वदोषानुषङ्गः तस्माज्जन्मप्रायणान्तरे कृतः पुण्यापुण्यकर्माशयप्रच
यो विचित्रः प्रधानोपसर्जनभावेनावस्थितः प्रायणेनाभिव्यक्तः एकप्रघट्टकेन मरणं
प्रसाध्य सम्मूर्छित एकमेव जन्म करोति तच्च जन्म तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कं भवति तस्मि
न्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः सम्पद्यत इति असौ कर्माशयो जन्मायुर्भोगहेतुत्वात्त्रिवि
पाकोभिधीयते अत एकभविकः कर्माशय उक्त इति दृष्टजन्मवेदनीयस्त्वेकविपाका
रम्भी भोगमात्रहेतुत्वात् द्विविपाकारम्भी वायुर्भोगहेतुत्वात् नन्दीश्वरवन्नहु

षवद्धेति **क्लेशकर्मविपाका**नुभवनिर्वर्तिताभिस्तु वासनाभिरनादिकालसम्मूर्छित
मिदं चित्तं विचित्रीकृतमिव सर्वतो मत्स्यजालं ग्रन्थिभिरिवाततम् **इत्येता अने**कभ
वपूर्विका वासनाः यस्त्वयं कर्माशय **एष एवैकभविक उक्त इति** ये संस्काराः स्मृतिहे
तवस्ता वासनास्ता **श्चानादिकालीना इति** यस्त्वसावेकभविकः कर्माशयः स नियतवि
विपाकश्चानियतविपाकश्च तत्र दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायं नियमो न त्व
दृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य **कस्मात् यो ह्यदृष्टजन्मवेद**नीयोनियतविपाक
स्तस्य त्रयी गतिः कृतस्याविपक्वस्य नाशः प्रधानकर्मण्यावापगमनं वा नियतविपाकप्रधा
नकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानमिति तत्र कृतस्याविपक्वस्य नाशो यथा शुक्लक
र्मोदयादिहैव नाशः कृष्णस्य **यत्रेदमुक्तम् द्वे द्वे** ह वै कर्मणी वेदितव्ये पापकस्यैको राशिः
पुण्यकृतोऽपहन्ति तदिच्छस्व कर्माणि सुकृतानि कर्तुमिहैव ते कर्म कवयो वेदयन्ते प्र
धानकर्मण्यावापगमनम् **यत्रेदमुक्तं स्यात् स्वल्पः** शङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः
कुशलस्य नापकर्षायालम् **कस्मात्** कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति यत्रायमावापं गतः

स्वर्गापकर्षमल्पं करिष्यतीति नियतविपाकप्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानं
कथमिति अदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्यैव कर्मणः समानं मरणमभिव्यक्तिका
रणमुक्तं न तु दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्य वा यत्त्वदृष्टजन्मवेदनीयं कर्मानियतवि
पाकं तन्नश्येत् आवापं वा गच्छेत् अभिभूतं वा चिरम् उदासीनया वर्त्तमानं कर्माभिव्यक्तिनिमि
म त्तैस्य न विपाकाभिमुखं करोति तद्विपाकस्यैव देशकालनिमित्तानवधारणादियं कर्मगतिश्चि
त्रा दुर्विज्ञाना चेति न चोत्सर्गस्यापवादान्निवृत्तिरित्येकभविकः कर्माशयोनुज्ञापत इति १३
ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् १४ ते च जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफ
लाः अपुण्यहेतुकाः दुःखफला इति यथा चेदं दुःखं प्रतिकूलात्मकमेवं विषयसुखेषु सुखका
लेऽपि दुःखमस्त्येवेति प्रतिकूलात्मकं योगिनः कथं तदुपपाद्यते १४ परिणामतापसंस्का र
दुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः १५ सर्वस्यायं रागानुविद्धश्चेतनाचेत
नसाधनाधीनः सुखानुभव इति तत्रास्ति रागजः कर्माशयः तथा द्वेष्टि दुःखसाधनानि

तथा चोक्तं। नानुपहत्य भूतान्युपभोगः संभवतीति हिंसाकृतोप्यस्ति शारीरः कर्माशय इति। विषयसुखं चाविद्येत्युक्तम्

पा॰यो॰ मुह्यति चेति द्वेषमोहकृतोप्यस्ति कर्माशयः या भोगेष्विन्द्रियाणां तृप्तेरुपशान्ति

२० स्तत्सुखम् या लौल्यादनुपशान्तिस्तद्दुःखम् न चेन्द्रियाणां भोगाभ्यासेन वैतृष्ण्यं

कर्तुं शक्यम् कस्मात् यतो भोगाभ्यासमनुविवर्द्धन्ते रागाः कौशलानि चेन्द्रियाणा

मिति तस्मादनुपायः सुखस्य भोगाभ्यास इति स खल्वयं वृश्चिकविषभीत इवाशीविषे

40 ण दष्टो यः सुखार्थी विषयाननुवासितो महति दुःखपङ्के मग्न इति एषा परिणामदुः

खता नाम प्रतिकूला सुखावस्थायामपि योगिनमेव क्लिश्नातीति अथ का तापदुःख

ता सर्वस्य द्वेषानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभव तत्रास्ति द्वेषजः कर्माश

यः सुखसाधनानि प्रार्थयमानः कायेन वाचा मनसा च परिस्पन्दते ततः परमनुगृह्णात्यु

पहन्ति चेति परानुग्रहपीडाभ्यां धर्माधर्मावुपचिनोति स कर्माशयो लोभान्मोहाच्च भ

वतीत्येषा तापदुःखतोच्यते का पुनः संस्कारदुःखता सुखानुभवात्सुखसंस्काराशयो दुः

खानुभवादपि दुःखसंस्काराशय इति एवं कर्मभ्यो विपाकेऽनुभूयमाने सुखे दुःखे वा पुनः

स्रो ॐ तमुपातत्य

कर्मणा यप्रर्च्यं (व) यशति एवमिदमनादिदुःखस्त्रोतो विप्रसृतं योगिनमेव प्रतिकूलात्मकत्वा
दुद्वेजयते । कस्मादक्षिपात्रकल्पो हि विद्वानिति यथोर्णातन्तुरक्षिपात्रे न्यस्तः स्पर्शेन दुः
खयति नान्येषु गात्रावयवेषु एवमेतानि दुःखानि अक्षिपात्रकल्पं योगिनमेव क्लि
श्नन्ति नेतरं प्रतिपत्तारम् । इतरं तु स्वकर्मोपहृतं दुःखमुपा[redacted]जन्तं त्यक्तं त्यक्तमुपाददान
मनादिवासनाविचित्रया चित्तवृत्त्या समन्ततोऽनुविद्धमिवाविद्यया हातव्य एवाहङ्कारममकारानु
पातिनं जातं जातं बाह्याध्यात्मिकोभयनिमित्तास्त्रिपर्वाणस्तापा अनुप्लवन्ते तदेवमना
दिदुःखस्त्रोतसा व्युह्यमानमात्मानं भूतग्रामं च दृष्ट्वा योगी सर्वदुःखक्षयकारणं सम्यग्द
र्शनं शरणं प्रपद्यत इति गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः प्रख्याप्रवृत्ति
स्थितिरूपा बुद्धिगुणाः परस्परानुग्रहतन्त्री भूत्वा शान्तं घोरं मूढं वा प्रत्ययं त्रिगुणा
मेवारभन्ते चलं च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तम् रूपातिशया
वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्त
न्ते एवमेते गुणा इतरेतराश्रयेणोपार्जितसुखदुःखमोहप्रत्यया इति सर्वे सर्वरूपा
भवन्ति गुणप्रधानभावकृतस्त्वेषां विशेष इति तस्माद्दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति तदस्य
महतो दुःखसमुदायस्य प्रभवबीजमविद्या तस्याश्च सम्यग्दर्शनमभावहेतुः यथा चिकि

ग

पा॰यो॰

२१

2)

त्था शास्त्रं चतुर्व्यूहं रोगो रोगहेतुरारोग्यं भैषज्यमिति एवमिदमपि शास्त्रं चतुर्व्यू
हमेव तद्यथा संसारः संसारहेतुर्मोक्षो मोक्षोपाय इति तत्र दुःखबहुलः संसारो हे
यः प्रधानपुरुषयोः संयोगो हेयहेतुः संयोगस्यात्यन्तिकी निवृत्तिर्हानं हानोपायः
सम्यग्दर्शनम् तत्र हातुः स्वरूपमुपादेयं वा हेयं वा न भवितुमर्हतीति हाने तस्यो
च्छेदवादप्रसङ्गः उपादाने च हेतुवादः उभयप्रत्याख्याने शाश्वतवाद इत्येतत्सम्यग्दर्श
नम् तदेतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहमित्यभिधीयते ।१५ हेयं दुःखमनागतम् ।१६ दुःखमतीत
मुपभोगेनातिवाहितं न हेयपक्षे वर्त्तते वर्त्तमानं च स्वक्षणे भोगा ~~मिन लि श्वा~~
गारूढमिति न तत्क्षणान्तरे हेयतामापद्यते तस्माद्यदेवानागतं दुःखं तदेवाक्षि
पात्रकल्पं योगिनं क्लिश्नाति नेतरं प्रतिपत्तारं तदेव हेयतामापद्यते ।१६ तस्मात्
यदेव हेयमित्युच्यते तस्यैव कारणं प्रतिनिर्दिश्यते इत्था^ बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः
दृश्याः बुद्धिसत्त्वोपारूढाः सर्वे धर्माः तदेतद्दृश्यमयस्कान्तमणिकल्पं सान्निधिमा
त्रोपकारि दृश्यत्वेन पुरुषस्य स्वं भवति दृशिरूपस्य स्वामिनः ।
अनुभवकर्मविषयतामापन्नमन्यस्वरूपेण प्रतिलब्धात्म=

^ द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ४

कर्माशयप्रचय इति एवमिदमनादिदुःखस्रोतोविप्रसृतं योगिनमेव प्रतिकूलात्म
कत्वादुद्वेजयते कस्मादक्षिपात्रकल्पो हि विद्वानिति यथोर्णतन्तुरक्षिपात्रैकं स्वत
न्त्रमपि परार्थ्यात्वात्परतन्त्रयोर्दृग्दर्शनशक्त्योरनादिरर्थकृतः संयोगो हेयहेतुः दुःख
स्य कारणमित्यर्थः तथा चोक्तम् तत्संयोगहेतुविवर्जनात्स्यादयमात्यन्तिको दुःख
प्रतीकार इति कस्मात् दुःखहेतोः परिहार्यस्य प्रतीकारदर्शनात् तद्यथा पादतलस्य
भेद्यता कण्टकस्य भेत्तृत्वं परिहारः कण्टकस्य पादानधिष्ठानं पादत्राणव्यवहितेन
वा पादाधिष्ठानम् एतत्त्रयं यो वेद लोके स तत्र प्रतीकारमारभमाणो भेदजं दुःखं ना
प्नोति कस्मात् त्रित्वोपलब्धिसामर्थ्यादिति अत्रापि तापकस्य रजसः सत्त्वमेव तप्य
म् कस्मात् तपिक्रियायाः कर्मस्थत्वात् सत्त्वे कर्मणि तपिक्रिया नापरिणामिनि नि
ष्क्रिये क्षेत्रज्ञे दर्शितविषयत्वात् सत्त्वे तु तप्यमाने तदाकारानुरोधी पुरुषोऽनुतप्यत
इति दृश्यते १७ दृश्यस्वरूपमुच्यते प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगा

पा॰ यो॰ २२

यवर्गार्थं दृश्यम् १८ प्रकाशशीलं सत्वं क्रियाशीलं रजः स्थितिशीलं तम इति ए
तेगुणाः परस्परोपरक्तप्रविभागाः परिणामिनः संयोगवियोगधर्माणः इतरे
तरोपाश्रयेणोपार्जितमूर्त्तयः परस्परांगांगित्वेऽप्यसंभिन्नशक्तिप्रविभागास्तुल्य
जातीयातुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः प्रधानवेलायामुपदर्शितसन्निधाना गुण
त्वेपि च व्यापारमात्रेण प्रधानान्तर्नीतानुमितास्तिताः पुरुषार्थकर्त्तव्यतया प्रयुक्त
सामर्थ्याः सन्निधिमात्रोपकारिणोऽयस्कान्तमणिकल्पाः प्रत्ययमन्तरेणैकतम
स्य वृत्तिमनुवर्त्तमानाः प्रधानशब्दवाच्या भवन्ति एतद्दृश्यमुच्यते तदेतद्भूतेंद्रियात्मकं
भूतभावेन पृथिव्यादिना सूक्ष्मस्थूलेन परिणमते तथेंद्रियभावेन श्रोत्रादिना सू
क्ष्मस्थूलेन परिणमत इति तत्तु नाप्रयोजनं प्रयोजनमुररीकृत्य प्रवर्त्तत इति भोगापव
र्गार्थं तद्दृश्यं पुरुषस्येति तत्रेष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणमविभागापन्नं भोगः
भोक्तुः स्वरूपावधारणमपवर्ग इति द्वयोरतिरिक्तमन्यद्दर्शनं नास्ति तथा चोक्तम् अ
यन्तु खलु त्रिषु गुणेषु कर्तृष्वकर्त्तरि च पुरुषे तुल्यातुल्यजातीये चतुर्थे तत्क्रिया

व

सात्विकमुपनीयमानान्सर्वभोगाननुपपन्नाननुपश्यन्नुदर्शनमन्यत्कुरुत इति तावेतौ भो
गापवर्गौ बुद्धिकृतौ बुद्धावेव वर्त्तमानौ कथं पुरुषे व्यपदिश्येते इति यथा विजयः पराजयो वा यो
हि भृत्येषु वर्त्तमानः स्वामिन्यपदिश्यते स हि तत्फलस्य भोक्तेति एवं बन्धमोक्षौ बुद्धावेव वर्त्त
मानौ पुरुषे व्यपदिश्येते स हि तत्फलस्य भोक्तेति बुद्धेरेव पुरुषार्थापरिसमाप्तिर्बन्धः
तदर्थावसायो मोक्ष इति एतेन ग्रहणधारणोहापोहतत्त्वज्ञानाभिनिवेशा बुद्धौ वर्त्तमानाः
पुरुषेध्यारोपितसद्भावाः स हि तत्फलस्य भोक्तेति द्रष्टव्यानां तद्गुणानां स्वरूपभेदावधा
रणार्थमिदमारभ्यते २८ विशेषाविशेषलिङ्ग मात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि २९ तत्राका
ध्व शवाय्वग्न्युदक भूमयो भूतानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राण्यमविशेषाण्येते विशेषाः
तथा श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि बुद्धीन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मे
न्द्रियाणि एकादशं मनः सर्वार्थमित्येतानि अस्मितालक्षणस्याविशेषस्य विशेषाः
गुणानामेष षोडशको विशेषपरिणामः षड्विशेषाः तद्यथा शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं
रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रं चेति एकद्वित्रिचतुःपञ्चलक्षणाः शब्दादयः विशे

पञ्चाविशेषाः षष्ठश्चाविशेषोऽस्मितामात्र इत्येते सत्तामात्रस्यात्मनो महतः
षडविशेषपरिणामाः यत्तत्परमविशेषेभ्यो लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वं तस्मिन्नेते स
त्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय विवृद्धिकाष्ठामनुभवन्ति प्रतिसंसृज्यमानाश्च तस्मि
न्नेव सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय प्रयान्ति सत्तासत्ते निःसदसद्व्यक्तमतो लिङ्गं
प्रधानं तत्प्रतियन्ति एष तेषां लिङ्गमात्रः परिणामो निःसत्तासत्तं चालिङ्गं परि
णाम इति अलिङ्गावस्थायां न पुरुषार्थो हेतुः नालिङ्गावस्थायामादौ पुरुषार्थता का
रणं भवतीति न तस्याः पुरुषार्थता कारणं भवतीति नासौ पुरुषार्थकृतेति नित्याख्या
यते त्रयाणां त्ववस्थाविशेषाणामादौ पुरुषार्थता कारणं भवति स चार्थो हेतुर्निमि
त्तं कारणं भवतीत्यनित्याख्यायते गुणास्तु सर्वधर्मानुपातिनो न प्रत्यस्तमयन्ते नो
पजायन्ते व्यक्तिभिरेवातीतानागतव्ययागमवतीभिर्गुणान्वयिनीभिरुपजननापा
यधर्मका इव प्रत्यवभासन्ते यथा देवदत्तो दरिद्राति कस्माद्यतोऽस्य म्रियन्ते गाव इति

गणामेवमरणान्तस्यदरिद्रारणं नत्वस्वरूपहानादिति समः समाधिः । लिङ्गमा
त्रमालिङ्गं स्वप्रत्यासन्नम् तत्रतत्संसृष्टं विविच्यते क्रमानतिवृत्ते तथा षडविशे
षालिङ्गमात्रे संसृष्टा विविच्यन्ते परिणामक्रमनियमात् तथातेष्वपि विशेषे
षु भूतेन्द्रियाणि संसृष्टानि विविच्यन्ते तथाचोक्तम् ष्ठरस्तान्नविशिषेभ्यः प
रे तत्वान्तरमस्तीति विशेषाणां नास्ति तत्वान्तरपरिणामः तेषां तु धर्मलक्षणा
धंते वस्थापरिणामः व्याख्याताः ग्यि षमे व्याख्यानेदृश्यम् ॥ १९ ॥ अथ यद्द्रष्टुः स्वरूपावधारणा र्थे
मिदमारभ्यते द्रष्टा दृशिमात्र शुद्धोपिप्रत्ययानुपश्यः ॥ २ ॥ दृशिमात्र इति दृक्श
क्तिरेवविशेषणापरामृष्टेत्यर्थः सपुरुषो बुद्धेः प्रतिसंवेदी सबुद्धेर्नस्वरूपोना
नात्यन्तं विरूप इति ननावत्स्वरूपः कस्मात् ज्ञाताज्ञातविषयत्वात् परिणामिनी हि
बुद्धिः तस्याश्चविषयो गवादिर्घटादिश्च ज्ञातज्ञ्चाज्ञातश्चेति परिणामित्वं दर्शयति
सदा ज्ञातविषयत्वं पुरुषस्यापरिणामित्वं परिदीपयति कस्मात् नहिबुद्धि

२

ता

पा०यो० स्य नाम पुरुषविषयश्च स्याद्गृहीतागृहीता चेति सिद्धं पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्व
२४ म् ततश्चापरिणामित्वमिति किञ्च परार्था बुद्धिः संहत्यकारित्वात् स्वार्थः पुरुष
त्रि इति तथा सर्वार्थाध्यवसायकत्वात्त्रिगुणा बुद्धिः त्रिगुणत्वादचेतनेति गुणानां
तूपद्रष्टा पुरुष इति अतो न सरूपः अस्तु तर्हि विरूप इति नात्यन्तं विरूपः कस्मात् शुद्धो
25 प्यसौ प्रत्ययानुपश्यो यतः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति तमनुपश्यन्नतदात्मापि तदा
त्मक एव प्रत्यवभासते तथा चोक्तम् अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसं
क्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतति तस्याश्च प्राप्तचैतन्यो
पग्रहरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायते॥ त्या
तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा २१ दृशिरूपस्य पुरुषस्य कर्मरूपतामापन्नं दृश्यमिति
तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा भवति स्वरूपं भवतीत्यर्थः तत्स्वरूपं पररूपेण प्रतिलब्धा ता

तथा चोक्तम् धर्मिणामनादिसंयोगाद्धर्ममात्राणामप्यनादिसंयोग इति

कं भोगापवर्गार्थतायां कृतार्थायां पुरुषेन दृश्यं न दृश्यते २१ स्वरूपहानादस्य नाशः
पृ: प्राप्तः ननु विनश्यन्तीति कस्मात् कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वा
त् २२ कृतार्थमेकं पुरुषं प्रति दृश्यं नष्टमपि नाशं प्राप्तमपि अनष्टं तदन्यपुरु
षसाधारणत्वात् कुशलं पुरुषं प्रति नाशं प्राप्तमप्यकुशलान्पुरुषान्प्रति नकृ
तार्थमिति तेषां दृश्यं कर्मविषयतामापन्नं लभत एव पररूपं पररूपेणात्मरूप
कमिति अतश्च दृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वादनादिश्च संयोगो व्याख्यात इति संयोग
स्वरूपाभिधित्सयेदं सूत्रं प्रवर्तते स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयो
गः २३ पुरुषः स्वामी दृश्येन स्वेन दर्शनार्थं संयुक्तः तस्मात्संयोगाद्यद्दृश्यस्योपल
ब्धिर्या स भोगः यात्तु द्रष्टुः स्वरूपोपलब्धिः सोऽपवर्गः दर्शनकार्यावसानः सं
योग इति दर्शनं वियोगस्य कारणमुक्तम् दर्शनमदर्शनस्य प्रतिद्वन्द्वि त्वदर्शनं सं
योगाति

२५

25

सांन्निध्ये पुरुषती यमानात्सर्वभावात्तु पपन्नानन्तु पपद्यन्ते दर्शनमनन्यत्वाद् इति तावेतौ
भोगापवर्गौ पुरुषकृतौ पुरुषायैव प्रवर्त्तमानौ कथं पुरुषे व्यपदिश्येते इति यथा विजयः
पराजयो वा योधेषु वर्त्तमानः स्वामिन्यपदिश्यते स हि तत्फलस्य भोक्तेति एवं बन्धमोक्षौ
बुद्धावेव वर्त्तमानौ पुरुषे व्यपदिश्येते स हि तत्फलस्य भोक्तेति बुद्धेरेव पुरुषार्थापरि
समाप्तिर्बन्धः तदर्थावसायो मोक्ष इति एतेन ग्रहणधारणमित्यनेनोक्तम् नात्र दर्शन
मोक्षकारणमदर्शनाभावादेव बन्धाभावस्य मोक्ष इति दर्शनस्याभावे बन्धकारण
स्यादर्शनस्य नाश इत्यतो दर्शनं ज्ञानं केवल्यकारणमुक्तम् किञ्च इदमदर्शनं ना
मा किं गुणानामधिकारः आहोस्विद्दर्शितरूपस्य स्वामिनः दर्शितविषयस्य चित्तस्या
नुत्पादः स्वस्मिन्नूपे विद्यमाने योऽदर्शनाभावः कीमर्थवत्तागुणानाम् अथा
विद्यास्वचित्तेन सह निरुद्धा स्वचित्तस्योत्पत्तिबीजम् । किं स्थितिसंस्काराक्षये गति
संस्काराभिव्यक्तिः यत्रेदमुक्तम् प्रधानं स्थित्यैव वर्त्तमानं विकाराकरणादप्रधानं

पा॰ पो॰
२६

२८

स्यात् तथागत्यैव वृत्तिमात्रं विकारमनित्यत्वाद् प्रधानं स्यात् उभयथा चास्य प्रवृत्तिः प्रधा
नव्यवहारं लभते नान्यथा कारणान्तरेष्वपि कल्पितेष्वेष समानश्चर्चः दर्शनशक्ति
रेवादर्शनमित्येके प्रधानस्यात्मख्यापनार्था प्रवृत्तिरिति श्रुतेः सर्वबोध्यबोधसमर्थः
प्राक् प्रवृत्तेः पुरुषो न पश्यति सर्वकार्यकारणसमर्थं दृश्यं तदा न दृश्यत इति उभय
स्याप्यदर्शनं धर्म इत्येके तत्रेदं दृश्यस्य स्वात्मभूतमपि पुरुषप्रत्ययमपेक्ष्य अदर्शनं ध
र्मत्वेन भवति तथा पुरुषस्यानात्मभूतमपि दृश्यप्रत्ययमपेक्ष्य पुरुषधर्मत्वेनेवादर्शन
मवभासते दर्शनं ज्ञानमेवादर्शनमिति केचिदभिदधति इत्येते शास्त्रगता विकल्पाः २३
तत्र विकल्पबहुत्वमेतत्सर्वपुरुषाणां गुणानां संयोगे साधारणविषयम् यस्तु प्रत्यक्चेतन
स्य स्वबुद्धिसंयोगः तस्य हेतुरविद्या २४ विपर्ययज्ञानवासनावासिता न कार्यनिष्ठां पुरु
षख्यातिं बुद्धिः प्राप्नोति साधिकारा पुनरावर्तते सा तु पुरुषख्यातिपर्यवसानां का

र्थमनिष्टं प्राप्नोति चरितार्थाधिकारा निवृत्तादर्शनाबन्धकारणाभावान्न पुनरावर्त्तते

अत्र कश्चित्पण्डकोपाख्यानेनोद्घाटयति मुग्धया भार्ययाभिधीयते पण्डक आर्यपुत्र अप

पत्यवती मे भगिनी किमर्थं नाहमिति सत्तामाह मृतस्तेऽहमपत्यमुत्पादयिष्यामीति त

थेदं विद्यमानं ज्ञानं चित्तनिवृत्तिं न करोति विनष्टं करिष्यामीति का प्रत्याशा तत्राचार्यदे

शीयो वक्ति ननु बुद्धिनिवृत्तिरेव मोक्षः अदर्शनकारणाभावाद्बुद्धिनिवृत्तिः तच्चाद

र्शनं बन्धकारणं दर्शनान्निवर्त्तते तत्र चित्तनिवृत्तिरेव मोक्षः किमर्थमस्थान एवास्य

मतिविभ्रमः हेयं दुःखं हेयकारणं च संयोगाख्यं सनिमित्तमुक्तमतः परं कारणं वक्त

व्यम् तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् २५ तस्यादर्शनस्याभावाद्बुद्धि

पुरुषसंयोगाभाव आत्यन्तिको बन्धनोपरम इत्यर्थः एतद्धानं तद्दृशेः कैवल्यम् पुरु

षस्यामिश्रीभावः पुनरसंयोगो गुणैरित्यर्थः दुःखकारणनिवृत्तौ दुःखोपरमो हानं

तदा स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुष इत्युक्तम् २५ अथ हानस्य कः प्राप्त्युपाय इति विवेकख्या

तिरविप्लवा हानोपायः ॥२६॥ सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययो विवेकख्यातिः सा त्वनिवृत्तमिथ्या
ज्ञाने विप्लवते यदा मिथ्याज्ञानं दग्धबीजभावं वन्ध्यप्रसवं सम्पद्यते तदा विधूतक्ले
शरजसः सत्त्वस्य परे वैशारद्ये परस्यां वशीकारसंज्ञायां वर्त्तमानस्य विवेकप्रत्ययप्र
वाहो निर्मलो भवति सा विवेकख्यातिरविप्लवा हानस्योपायः ततो मिथ्याज्ञानस्य
दग्धबीजभावोपगमः पुनश्चाप्रसवः इत्येष मोक्षस्य मार्गो हानोपाय इति ॥२६॥ **तस्य
सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा** ॥२७॥ तस्येति प्रत्युदितख्यातेः प्रत्याम्नायः सप्तधेति अशुद्ध्याव
रणमलापगमाच्चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे सति सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भव
ति तद्यथा परिज्ञातं हेयं नास्य पुनः परिज्ञेयमस्ति क्षीणा हेयहेतवो न पुनरेतेषां
क्षेतव्यमस्ति साक्षात्कृतं निरोधसमाधिना हानम् भावितो विवेकख्यातिरूपो
हानोपायः इत्येषा चतुष्टयी कार्या विमुक्तिः प्रज्ञायाः चित्तविमुक्तिस्त्रयी चरि
ताधिकारा बुद्धिः गुणा गिरिशिखरतटच्युता इव ग्रावाणो निरवस्थानाः स्वकार

णे प्रलयाभिमुखा स्व सह तेनास्तं गच्छन्ति न चैषां विलीनानां पुनरस्त्युत्पादः प्रयोजनाभा
वादिति एतस्यामवस्थायां गुणसंबन्धातीतः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः केवली पुरुषः इत्येतां
सप्तविधां प्रान्तभूमिं प्रज्ञामनुपश्यन्पुरुषः कुशल इत्याख्यायते प्रतिप्रसवेऽपि च चित्तस्य
मुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति सिद्धा भवति विवेकख्यातिर्हानोपाय इति २७
न च सिद्धिरन्तरेण साधनमित्येतदारभ्यते २७ योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवे
कख्यातेः २८ योगाङ्गान्यष्टावभिधायिष्यमाणानि तेषामनुष्ठानात्पञ्चपर्वणो विपर्ययस्य
स्यक स्याशुद्धिरूपस्य क्षयो नाशः तत्क्षये सम्यग्ज्ञानस्याभिव्यक्तिः यथा यथा च साधनान्यनुष्ठीयन्ते
तथा तथा तनुत्वमशुद्धिरापद्यते यथा यथा च क्षीयते तथा तथा च क्षयक्रमानुरोधिनी
ज्ञानस्यापि दीप्तिर्विवर्द्धते सा खल्वेषा वृद्धिः प्रकर्षमनुभवत्याविवेकख्यातेः आ गुण
पुरुषस्वरूपविज्ञानादित्यर्थः योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धेर्वियोगकारणं यथा परशु
छेद्य छेद्यस्य विवेकख्यातेस्तु ~~विज्ञानादित्यर्थः~~ तत्तु प्राप्तिकारणं यथा धर्मः सुखस्य ना
न्यथा कारणम् कति चैतानि कारणानि शास्त्रे भवन्ति नवैवेत्याह तद्यथा उत्पत्तिस्थि

त्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतमिति तत्रोत्प
त्तिकारणं मनो भवति ज्ञानस्य स्थितिकारणं मनसः पुरुषार्थता शरीरस्येवाहार इति ।
अभिव्यक्तिकारणं रूपस्यालोकः तथा रूपज्ञानं विकारकारणं मनसो विषयान्तरम् य
थाग्निः पाकस्य प्रत्ययकारणं धूमज्ञानमग्निज्ञानस्य प्राप्तिकारणं योगाङ्गानुष्ठानं वि
वेकख्यातेः वियोगकारणं तदेवाशुद्धेः अन्यत्वकारणं यथा सुवर्णस्य सुवर्णकारः एव
मेकस्य स्त्रीप्रत्ययस्याविद्या मूढत्वे द्वेषो दुःखत्वे रागः सुखत्वे तत्त्वज्ञानं माध्यस्थ्ये धृतिका
रणं शरीरमिन्द्रियाणाम् तानि च तस्य महाभूतानि शरीराणां तानि च परस्परं सर्वेषां
तैर्यग्योनमानुषदैवतानि च परस्परार्थत्वात् इत्येवं नवकारणानि तानि च यथासम्भ मि
वं पदार्थान्तरेष्वपि योज्यानि योगाङ्गानुष्ठानं तु द्विधैव कारणत्वं लभत इति २८ तत्र
योगाङ्गान्यवधार्यन्ते यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाव
ङ्गानि २९ यथाक्रममेतेषामनुष्ठानं स्वरूपं च वक्ष्यामः २९ तत्राहिंसासत्यास्तेयब्रह्मच
र्यापरिग्रहा यमाः ३० तत्राहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहः उत्तरे च यमनियमा

स्तन्मूलास्तात्सिद्धिः परतः येन तत्प्रतिपादनाय प्रतिपाद्यन्ते तदवदातरूपकरणाय ये वा पादी
यन्ते तथा ह्युक्तम् स खल्वयं ब्राह्मणो यथा यथा व्रतानि बहूनि समादित्सति तथा तथा प्र
मादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्तमानस्तामेवावदातरूपामहिंसां करोति सत्यं यथा
र्थौ वाङ्मनसे यथा दृष्टं यथानुमितं यथा श्रुतं तथा वाङ्मनश्चेति परत्र स्वबोध संक्रान्तये
वागुक्ता सा यदि न वञ्चिता भ्रान्ता वा प्रतिपत्तिवन्ध्या वा भवेदिति एषा सर्वभूतोपकारार्थं प्रवृत्ता
न भूतोपघाताय यदि चैवमप्यभिधीयमाना भूतोपघातपरैव स्यान्न सत्यं भवेत् पापमेव भवेत्
तेन पुण्याभासेन पुण्यप्रतिरूपकेण कष्टं तमः प्राप्नुयात् तस्मात्परीक्ष्य सर्वभूतहितं सत्यं ब्रूया
त् स्तेयमशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणम् तत्प्रतिषेधः पुनरस्पृहारूपमस्तेयमिति
ब्रह्मचर्यं गुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य संयमः विषयाणामर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादोषदर्शना
स्वी दस्वीकरणमपरिग्रहः इत्येते यमाः ३० जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा
महाव्रतम् ३१ तत्राहिंसा जात्यवच्छिन्ना मत्स्यबधकस्य मत्स्य एव नान्यत्राहिंसा सैव देशाव
च्छिन्ना न तीर्थे न हनिष्यामीति सैव कालावच्छिन्ना न चतुर्दश्यां न पुण्येऽहनि सैव त्रिभि

णपरतस्तु समयावच्छिन्ना देवब्राह्मणार्थे नान्यथा हनिष्यामीति यथा च क्षत्रियाणां युद्ध
एव हिंसा नान्यत्रेति एभिर्जातिदेशकालसमयैरनवच्छिन्ना अहिंसादयः सर्वथैव परि
पालनीयाः सर्वभूमिषु सर्वविषयेषु सर्वथैवाविदितव्यभिचाराः सार्वभौमा महाव्रत
मित्युच्यते ३१ शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ३२ तत्र शौचं मृ
ज्जलादिजनितं मेध्याभ्यवहरणादि च बाह्यम् आभ्यन्तरं चित्तमलानामाक्षालनम् सं
न्तोषः सन्निहितसाधनादधिकस्यानुपादित्सा तपो द्वन्द्वसहनम् द्वन्द्वं च जि
घत्सापिपासे शीतोष्णे स्थानासने काष्ठमौनाकारमौने च व्रतानि चैषां यथायोगं कृच्छ्र
चान्द्रायणसान्तपनादीनि स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राणामध्ययनं प्रणवजपो वा ईश्वर
प्रणिधानं तस्मिन्परमगुरौ सर्वकर्मार्पणम् शय्यासनस्थोऽथ पथि व्रजन्वा स्वस्थः प
रिक्षीणवितर्कजालः संसारबीजक्षयमीक्षमाणः स्यान्नित्ययुक्तोऽमृतभोगभागी
यत्रेदमुक्तं ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्चेति ३३ एतेषां यमनियमानाम्
वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ३३ यदास्य ब्राह्मणस्य हिंसादयो वितर्का जायेरन् हनिष्या
म्यहमपकारिणमनृतमपि वक्ष्यामि द्रव्यमप्यस्य स्वीकरिष्यामि दारेषु चास्य व्यवा

मीभविष्यामि परिग्रहेषु वा स्यस्यामी भविष्या
मीति एवमनुमार्गप्रवरणवितर्कज्वरेणातिदीर्घेन बा।
ध्यमानस्तस्मात्तिपक्षान्भावयेत् घोरेषु संसाराङ्गारेषु।
मा पर्य्यावर्त्तनेन पापच्यमानेन मया शरणमुपागतस्सर्वभूता
भयप्रदानेन योगधर्मः स खल्वहं त्यक्त्वा वितर्कान्पुनस्ताना
ददानस्तुल्यः श्ववृत्तेनेति भावयेत् यथा श्वा वान्तावलेही
तथा त्यक्तस्य पुनराददानः इत्येवमादि सूत्रान्तरेष्वपि योज्यम् ३३

अ

धितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुम-
ध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् सू०३४ तत्र हिं-
सा तावत्कृता कारिता अनुमोदितेति त्रिधा एकैका पुनस्त्रिधा लो-
भेन मांसचर्मार्थेन क्रोधेनापकृतमनेनेति मोहेन धर्मो मे भ-
विष्यतीति लोभक्रोधमोहाः पुनस्त्रिधा मृदुमृदु मध्याधिमा-
त्राः इत्येवं सप्तविंशतिर्भेदा भवन्ति हिंसायाः मृदुमध्याधिमात्राः
पुनस्त्रिधा मृदुमृदुर्मध्यमृदुस्तीव्रमृदुरिति तथा मृदुमध्यो मध्यमध्यस्ती-
व्रमध्य इति तथा मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्र इति एवमेकाशीतिभे-
दा हिंसा भवति सा न नियमविकल्पसमुच्चयभेदादसंख्येया प्राण-

भद्रेदस्यासद्भावेपत्वादिति एवमनृतादिष्वपि योज्यम् तेखल्वमी वितर्काः दुःखाज्ञानानन्तफला इति
प्रतिपक्षभावनम् दुःखमज्ञानञ्चानन्तं फलं येषामिति प्रतिपक्षभावनम् तथाच हिंसकः प्रथमन्ता
वद्वध्यस्य वीर्यमाक्षिपति ततः शस्त्राभिपातेन दुःखयति ततो जीवितादपि मोचयतीति त
तो वीर्याक्षेपादस्य चेतनाचेतनमुपकरणं क्षीणवीर्यं भवति दुःखोत्पादनान्नरकतिर्यक्प्रे
तादिषु दुःखमनुभवति जीवितव्यपरोपणात्प्रतिक्षणं च जीवितात्यये वर्तमानो मरणमिच्छन्न
पि दुःखविपाकस्य नियतवेदनीयत्वात्कथञ्चिदेवोच्छ्वसिति यदि च कथञ्चित्पुण्यावापगता हिंसा
भवेत्तत्र सुखप्राप्तौ भवेदल्पायुरिति एवं मन्वृतादिष्वपि योज्यम् यथासम्भवम् एवं वितर्काणाम्
मुक्तेनानुगतं विपाकमनिष्टं भावयन्नापि तर्केषु मनः प्रणिदधीत प्रतिपक्षभावनाहेतोर्हेया वित
र्का यदास्य स्युरप्रसवधर्माणस्तदा तत्कृतमैश्वर्यं योगिनः सिद्धिसूचकं भवति तद्यथा ३४ अहिं
साप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः । ३५ तत्सन्निधौ वैरत्यागः क्रियाफलाश्रयत्वं रत्नोपस्थानं वीर्य
लाभ जन्मकथन्तासंबोध इति यमस्थैर्ये सिद्धयः तत्सन्निधौ वैरत्यागः सर्वप्राणिनां भवति ३५
सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ३६ धार्मिको भूया इति धार्मिको भवति स्वर्गं प्राप्नुहि इति स्वर्गं
प्राप्नोति अमोघास्य वाग्भवति ३७ अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ३७ सर्वदिक्कान्यस्या

भवति

यति सन्ते रत्नानि ३७ ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ३८ यस्य लाभादप्रतिघातान् गुणानुत्कर्ष
यति सिद्धश्च विनियेषु ज्ञानमाधातुं समर्थो भवति ३८ अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोधः ३९
अस्य भवति कोऽहमासं कथमहमासं किंस्विदिदं के वा भविष्यामः कथं वा भविष्यामः इत्येवमस्य
पूर्वान्तापरान्तमध्येष्वात्मभावजिज्ञासा स्वरूपेणोपावर्तते एता यमस्थैर्ये सिद्धयः नियमेषु
वक्ष्यामः ३९ शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ४० स्वाङ्गे जुगुप्सायां शौचमारभमाणः कायावद्य
दर्शी कायानभिष्वङ्गी यतिर्भवति किञ्च परैरसंसर्गः कायस्वभावालोकी स्वमपि कायं जिहा
सुर्मृज्जलादिभिराक्षालयन्नपि कायशुद्धिमपश्यन् कथं परकायैरत्यन्तमेवाप्रयतैः संसृज्येत ४०
किञ्च सत्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च ४१ भवन्तीति वाक्यशेषः
शुचेः सत्वशुद्धिस्ततः सौमनस्यं ततः ऐकाग्र्यं ततः इन्द्रियजयस्ततो हि आत्मदर्शनयोग्यत्वं बुद्धि
सत्वस्य भवतीति एतच्छौचस्थैर्यादधिगम्यत इति ४१ सन्तोषादनुत्तमसुखलाभः ४२ तथो
क्तम् यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ इति ४२
कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ४३ निवर्त्यमानमेव तपो हिनस्त्यशुद्ध्यावरणमलं तदावरण
मलापगमात्कायसिद्धिरणिमाद्या तथेन्द्रियसिद्धिर्दूराच्छ्रवणदर्शनाद्येति ४३ ॥ स्वाध्यायादि

ष्टदेवता[सं]प्रयोगः ४४ देवता ऋषयः सिद्धाश्च स्वाध्यायशीलस्य दर्शनं गच्छन्ति कार्ये चास्य वर्तन्ते
इति ४४ समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ४५ ईश्वरार्पितसर्वभावस्य समाधिसिद्धिर्यया सर्वमी
प्सितमवितथं जानाति देशान्तरे देहान्तरे कालान्तरे च ततोऽस्य प्रज्ञा यथाभूतं प्रजानाति इति
उक्ताः सह सिद्धिभिर्यमनियमाः आसनादीनि वक्ष्यामः ४५ तत्र स्थिरसुखमासनम् ४६ तद्यथा पद्मा
सनं वीरासनं भद्रासनं स्वस्तिकासनं दण्डासनं सोपाश्रयं पर्यङ्कं क्रौञ्चनिषदनं हस्तिनिषदनमु
ष्ट्रनिषदनं समसंस्थानं स्थिरसुखं यथासुखञ्चेत्येवमादि ४६ प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्ति
भ्याम् ४७ भवतीति वाक्यशेषः प्रयत्नोपरमात्सिद्ध्यत्यासनं येन नाङ्गमेजयो भवति अनन्ते वा समापन्नं
चित्तमासनं निर्वर्तयतीति ४७। ततो द्वन्द्वानभिघातः ४८ शीतोष्णादिभिर्द्वन्द्वैरासनजयान्नाभिभूयते ४८
तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ४९ सत्यासने बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः
कौष्ठ्यस्य वायोर्निःसारणं प्रश्वासस्तयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः स तु ४९ बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृ
त्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ५० यत्र प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स बाह्यो यत्र श्वास
पूर्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः तृतीयः स्तम्भवृत्तिः यत्रोभयाभावः सकृत्प्रयत्नाद्भवति यथा

तप्ते

पा॰यो॰
~~३३~~
३३

तप्तेन्यस्त उपले जलं सर्वतः संकोचमापद्यते तथा द्वयोर्युगपद्गत्यभाव इति त्रयोऽप्येते देशे
न परिदृष्टा इयानस्य विषयो देश इति कालेन परिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छि
न्ना इत्यर्थः संख्याभिः परिदृष्टा एतावद्भिः श्वासप्रवेशैः प्रथम उद्घातः पर्वां घोरयम् । मात्रोनो
त्सार्थ्यं मालेन ह्रपानः पीड्यते यदा ॥ गत्वा चोर्द्ध्वं न वर्तेत तदुद्घातस्य लक्षणम् ॥ तद्वा नियंग
हीतस्यैतावद्भिर्द्वितीय उपघातः एवं तृतीयः एवं मृदुः एवं मध्यः एवं तीव्र इति संख्यापरिदृ
32 ष्टः स खल्वयमेवमभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मः ५० बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ५१ देशकाल
संख्याभिर्बाह्यपरिदृष्टः आक्षिप्तः तथाभ्यन्तरपरिदृष्टविषय आक्षिप्तः उभयथा दीर्घ
सूक्ष्मः तत्पूर्वको भूमिजयात्क्रमेणोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः तृतीयस्तु वि
षयानालोचितो गत्यभावः सकृदारब्ध एव देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः
चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात्क्रमेण भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्वको ग
त्यभावश्चतुर्थः प्राणायाम इत्ययं विशेष इति ५१ ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ५२ प्राणा

यामानभ्यस्यतोऽस्य योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयम् कर्म्म यत्तदाचक्षते महामोह
मयेनेन्द्रजालेन प्रकाशशीलं सत्वमावृत्य तदेवाकार्ये नियुङ्क्ते इति तदस्य प्रकाशावरणं
कर्म संसारनिबन्धनम् प्राणायामाभ्यासो दुर्बलं भवति प्रतिक्षणञ्च क्षीयते तथा चो
क्तं तपो न परं प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति ५२ किञ्च धारणासु
च योग्यता मनसः ५३ प्राणायामाभ्यासादेव प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्येति वचनात् ५३
अथ कः प्रत्याहारः स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ५४
स्वविषयसम्प्रयोगाभावे चित्तस्वरूपानुकार इवेति चित्तनिरोधे चित्तवन्निरुद्धानीन्द्रिया
णि नेतरेन्द्रियजयवदुपायान्तरमपेक्षन्ते यथा मधुकरराजं मक्षिका उत्पतन्तमनुय
न्ति निविशमानमनुनिविशन्ति तथेन्द्रियाणि चित्तनिरोधे निरुद्धानि इत्येष प्रत्याहा
रः ५४ ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ५५ शब्दादिष्वव्यसनमिन्द्रियजय इति किञ्चित् सक्ति
र्व्यसनं व्यसत्येनं श्रेयस इति अविरुद्धा प्रतिपत्तिर्न्याय्या शब्दादिसम्प्रयोगः स्वेच्छयेत्य
न्ये रागद्वेषाभावे सुखदुःखशून्यं शब्दादिज्ञानमिन्द्रियजय इति केचित्

पा॰यो॰
३३

न्द्रियैः कार्याद अनियन्त्रिरेवेति जैगीषव्यः ततः परमा वश्यता यच्चित्तनिरोधे निरुद्धानीन्द्रि-
याणि नेतरेन्द्रियजयवत्प्रयत्नकृतमुपायान्तरमपेक्षन्ते योगिनः ५५ इति पातञ्जलयोगशा-
स्त्रे गृहाति गृ स साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः २॥ उक्तानि पञ्च बहिरङ्गानि साधनानि
धारणा वक्तव्या देशबन्धश्चित्तस्य धारणा नाभिचक्रे हृदयपुण्डरीके मूर्ध्नि ज्योतिषि
नासिकाग्रे जिह्वाग्र इत्येवमादिषु देशेषु बाह्ये वा विषये चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बन्धो धा-
रणा १ तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् २ तस्मिन्देशे ध्येयालम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानता

३७

सदृशः प्रवाहः प्रत्ययान्तरेणापरामृष्टो ध्यानम् २ तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्य-
मिव समाधिः ३ ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्यमिव यदा भ- वति
ध्येयस्वभावावेशात्तदा समाधिरित्युच्यते ३ त्रयमेकत्र संयमः ४ तदेतद्धारणाध्यान-
समाधित्रयमेकत्र संयमः एकविषयाणि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते तदस्य त्र-
यस्य तान्त्रिकी परिभाषा संयम इति ४ तज्जयात्प्रज्ञालोकः ५ तस्य संयमस्य जयात्स-
माधिप्रज्ञाया भवत्यालोकः यथा यथा संयमः स्थिरपदो भवति तथा तथा समाधि

प्रज्ञा विशारदी भवति ५ तस्य भूमिषु विनियोगः ६ तस्य संयमस्य जितभूमेर्यानन्तरा भू
मिस्तत्र विनियोगः नहि अजिताधरभूमिः अनन्तरभूमिं विलङ्घ्य प्रान्ता भूमिषु संयमं लभ
लभते तदभावाच्च कुतस्तस्य प्रज्ञालोकः जितोत्तरभूमिकस्य च नाधरभूमिषु परचित्तज्ञा
नादिषु संयमो युक्तः कस्मात् तदर्थस्यान्यत एवावगतत्वात् भूमेरस्या इयमनन्तरा भूमिः इ
त्यत्र योग एवोपाध्यायः कथम् एवं ह्युक्तम् योगेन योगो ज्ञातव्यो योगो योगात्प्रवर्तते ।।
योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगं रमते चिरमिति ६ त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ७ तदेतद्धारणा ध्या
ध्यानसमाधित्रयमन्तरङ्गं संप्रज्ञातस्य समाधेः पूर्वेभ्यो यमादिभ्यः पञ्चभ्यः साधनेभ्य इति ७
तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ८ तदप्यन्तरङ्गं साधनत्रयं निर्बीजयोगस्य बहिरङ्गं भवति क
तभावे स्मात् तदभावे भावादिति अथ निरोधचित्तक्षणेषु चलं गुणवृत्तमिति ८ कीदृशस्तदा चित्त
परिणामः व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोध
परिणामः ९ व्युत्थानसंस्काराश्चित्तधर्माः न ते प्रत्ययात्मका इति प्रत्ययनिरोधेन न नि
रुद्धाः निरोधसंस्कारा अपि चित्तधर्मास्तयोरभिभवप्रादुर्भावौ व्युत्थानसंस्कारा हीय

पा॰यो॰

३४

न्ते निरोधसंस्कारा आधीयन्ते निरोधक्षणं चित्तमन्वेति तदेकस्य चित्तस्य प्रतिक्षणमिदं सं
स्कारान्यथात्वं निरोधपरिणामस्तदा संस्कारशेषं चित्तमिति निरोधसमाधौ व्याख्यातम् ९
तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् १० निरोधसंस्काराभ्यासपाटवापेक्षया प्रशान्तवाहिता
चित्तस्य भवति तत्संस्कारमान्द्ये व्युत्थानधर्मिणा संस्कारेण निरोधधर्मः संस्कारोऽभिभू
यत इति १० सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ११ सर्वार्थता चित्त
धर्मः सर्वार्थतायाः क्षयो निरोधाभाव इत्यर्थः एकाग्रताया उदय आविर्भावस्तयोर्धर्मि
त्वेनानुगतं चित्तं तदिदं चित्तमपायोपजनयोः स्वात्मभूतयोर्धर्मयोरनुगतं समा
धीयते स चित्तस्य समाधिपरिणामः ११ ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्र
तापरिणामः १२ समाहितचित्तस्य पूर्वप्रत्ययः शान्त उत्तरस्तत्सदृश उदितः समाधिचित्तमुभयो
रनुगतं पुनस्तथैवा समाधिभ्रेषादिति स खल्वयं धर्मिणश्चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः १२ तेन
भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः १३ एतेन पूर्वोक्तेन चित्तपरिणामेन न
धर्मलक्षणावस्थारूपेण भूतेन्द्रियेषु धर्मपरिणामो लक्षणपरिणामोऽवस्थापरिणाम
श्चोक्तो वेदितव्यः तत्र व्युत्थाननिरोधयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भावौ धर्मिणि धर्मपरि

णामो लक्षणपरिणामश्च निरोधस्त्रिलक्षणस्त्रिभिरध्वभिर्युक्तः स खल्वनागतलक्षणमध्वा
नं प्रथमं हित्वा धर्मत्वमतिक्रान्तो वर्तमानलक्षणं प्रतिपन्नो यत्रास्य स्वरूपेणाभिव्यक्तिरेषोऽ
स्य द्वितीयोऽध्वा न चातीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तस्तथा व्युत्थानं त्रिलक्षणं त्रिभिरध्व
भिर्युक्तं वर्तमानलक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तमतीतलक्षणं प्रतिपन्नमेषोऽस्य तृतीयोऽध्वा
न चानागतवर्तमानाभ्यां वियुक्तम् एवं पुनर्व्युत्थानमुपसम्पद्यमानमनागतलक्षणं हित्वा धर्म
त्वमनतिक्रान्तं वर्तमानं लक्षणं प्रतिपन्नं यत्रास्य स्वरूपाभिव्यक्तौ सत्यां व्यापारः एषोऽस्य द्विती
योऽध्वा न चातीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तमित्येवं पुनर्निरोधः एवं पुनर्व्युत्थानमिति त
थावस्थापरिणामः निरोधक्षणेषु निरोधसंस्कारा बलवन्तो भवन्ति दुर्बला व्युत्थानसंस्का
रा इति एष धर्माणामवस्थापरिणामस्तत्र धर्मिणो धर्मैः परिणामो धर्माणां अध्वनां लक्षणैः
परिणामो लक्षणानामप्यवस्थाभिः परिणाम इति एवं धर्मलक्षणावस्थापरिणामैः शून्यं न क्ष
णमपि गुणवृत्तमवतिष्ठते चलञ्च गुणवृत्तं गुणस्वाभाव्यन्तु प्रवृत्तिकारणमुक्तं गुणाना
मिति एतेन धर्मधर्मिभेदात्त्रिविधः परिणामो वेदितव्यः परमार्थतस्त्वेक एव परिणामः धर्मी

पा॰यो॰
२५

८

स्वरूपमात्रो हि धर्मी धर्मिविक्रियैवैषा धर्मद्वारा प्रपञ्च्यत इति तत्र धर्मस्य धर्मिणि वर्तमा
नस्यैवाध्वसु अतीतानागतवर्तमानेषु भावान्यथात्वं भवति न द्रव्यान्यथात्वम् यथा सुवर्ण
भाजनस्य भित्त्वान्यथा क्रियमाणस्य भावान्यथात्वं भवति न सुवर्णान्यथात्वमिति अपर
आह धर्मानभ्यधिको धर्मी पूर्वतत्त्वानतिक्रमात् पूर्वापरावस्थाभेदमनुपतितः कौटस्थ्येन
75 परिवर्तेत यद्यन्वयी स्यादिति अयमदोषः कस्मादेकान्ततानभ्युपगमात् तदेतत्त्रैलोक्यं
व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् संसर्गाच्चास्य सौक्ष्म्यं
सौक्ष्म्याच्चानुपलब्धिरिति लक्षणपरिणामोऽध्वसु वर्तमानोऽतीतोऽतीतलक्षणयु
क्तोऽनागतवर्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तस्तथा वर्तमानो वर्तमानलक्षणयुक्तोऽती
तानागताभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तस्तथानागतोऽनागतलक्षणयुक्तो वर्तमानातीताभ्यां लक्षणाभ्या
मवियुक्त इति यथा पुरुष एकस्यां स्त्रियां रक्तो न शेषासु विरक्तो भवति इति अत्र लक्षणपरिणामे
सर्वस्य सर्वलक्षणयोगादध्वसङ्करः प्राप्नोतीति परैर्दोष आपद्यत इति तस्य परिहारो धर्माणां ध

ट

४५ सौ ५८

र्मित्वमप्रसाध्यम् सति च धर्मत्वे लक्षणभेदोऽपि वाच्यो न वर्त्तमानसमय एवास्य धर्मत्वम् एवं हि
न चित्तं रागधर्मकं स्यात्क्रोधकाले रागस्यासमुदाचारादिति किं च त्रयाणां लक्षणानां युगपदे प
कस्यां व्यक्तौ नास्ति सम्भवः क्रमेण स्वव्यञ्जकाञ्जनस्य भावो भवेदिति उक्तञ्च रूपातिशया वृत्त्या
तिशयाश्च विरुध्यन्ते सामाँनि त्वतिशयैस्सह वर्तन्ते तस्मादसङ्करो यथा रागस्यैव क्वचित्समुदा
चार इति न तदानीमन्यत्राभावः किन्तु केवलं सामान्येन समन्वागत इति अस्ति तदा तस्य त
त्रभावस्तथा लक्षणस्येति न धर्मी त्र्यध्वा धर्मास्तु त्र्यध्वानस्ते लक्षिता अलक्षिताश्च तत्र लक्षिता
स्तां तामवस्थां प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यन्ते अवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरतो यथैका रेखा
शतस्थाने शतं दशस्थाने दशैका चैकस्थाने यथैकत्वेऽपि स्त्री माता चोच्यते दुहिता च स्वसा चेति
अवस्थापरिणामे कौटस्थ्यप्रसङ्गदोषः कैश्चिदुक्तम् कथम् अध्वनो व्यापारेण व्यवहितत्वात् यदा
धर्मः स्वव्यापारं न करोति तदानागतो यदा करोति तदा वर्तमानो यदा कृत्वा निवृत्तस्तदातीत इति
एव धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थानाञ्च कौटस्थ्यं प्राप्नोतीति परैर्दोष उच्यते नासौ दोषः कस्मात्

पा॰यो॰
३६

गुणिनित्यत्वेऽपि गुणानां विमर्दवैचित्र्यात् यथा संस्थानमादिमत् धर्ममात्रं शब्दादीनां विनाश्यविनाशिनामेवं लिङ्गमादिमत् धर्ममात्रं सत्वादीनां गुणानां विनाश्यविनाशिनां तस्मिन् विकारसंज्ञेति तत्रेदमुदाहरणम् मृद्धर्मी पिण्डाकाराद्धर्माद्धर्मान्तरमुपसम्पद्यमानो धर्मतः परिणमते घटाकार इति घटाकारोऽनागतलक्षणं हित्वा वर्तमानं लक्षणं प्रतिपद्यत इति लक्षणतः परिणमते घटो नवपुराणतामनुक्षणमनुभवन् अवस्थापरिणामं प्रतिपद्यत इति धर्मिणोऽपि धर्मान्तरमवस्था धर्मस्यापि लक्षणान्तरमवस्थेत्येक एव परिणामो भेदेनोपदर्शित इति एवं पदार्थान्तरेष्वपि योज्यमिति त एते धर्मलक्षणावस्थापरिणामा धर्मीस्वरूपमनतिक्रान्ता इत्येक एव परिणामः सर्वानमून्विशेषानभिप्लवते अथ कोऽयं परिणाम अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तिधर्मान्तरोत्पत्तिः परिणाम इति १३। तत्र शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी १४ योग्यता

वच्छिन्ना धर्मिणः शक्तिरेव धर्मः सच फलप्रसवभेदानुमितसद्भाव एकस्यान्योन्यश्च
परिदृष्टस्तत्र वर्तमानः स्वव्यापारमनुभवन्धर्मो धर्मान्तरेभ्यः शान्तेभ्यश्चाव्यपदेश्येभ्यश्च
भिद्यते यदा तु सामान्येन समन्वागतो भवति तदा धर्मि स्वरूपमात्रत्वात्कोसौ केन भिद्यते
तत्र खलु ये धर्मिणो धर्माः शान्ता उदिता अव्यपदेश्याश्चेति तत्र शान्ता ये कृत्वा व्यापार
मुपरताः सव्यापारा उदितास्ते चानागतस्य लक्षणस्य समनन्तरा वर्तमानस्यानन्तरा
अतीताः किमर्थमतीतस्यानन्तरा न भवन्ति वर्तमानाः पूर्वपश्चिमताया अभावात्
यथानागतवर्तमानयोः पूर्वपश्चिमता नैवमतीतस्य तस्मान्नातीतस्यास्ति समन
न्तरस्तदनागत एव समनन्तरो भवति वर्तमानस्येति अथाव्यपदेश्याः के सर्वं सर्वा
त्मकमिति यत्रोक्तं जलभूम्योः पारिणामिकं रसादिवैश्वरूप्यं स्थावरेषु दृष्टं तथा
स्थावराणां जङ्गमेषु जङ्गमानां स्थावरेष्वित्येवं जात्यनुच्छेदेन सर्वं सर्वात्मकमप
देशकालाकारनिमित्तापबन्धान्न खलु समानकालमात्मनामभिव्यक्तिरिति

पा॰यो॰
३८
३६
३७

४इति २

यएतेस्वभिव्यक्तानभिव्यक्तेषु धर्मेषु अनुपाती सामान्यविशेषात्मा सोऽन्वयी धर्मी यस्य
तु धर्ममात्रमेवेदं निरन्वयन्तस्य भोगाभावः कस्मादन्येन विज्ञानेन कृतस्य कर्मणोऽन्यत्कथं
भोक्तृत्वेनाधिक्रियेत तत्स्मृत्यभावश्च नान्यदृष्टस्य स्मरणमन्यस्यास्तीति वस्तुप्रत्यभिज्ञाच्च
स्थितोऽन्वयी धर्मी यो धर्मान्यथात्वमभ्युपगतः प्रत्यभिज्ञायते तस्मान्नेदं धर्ममात्रं
निरन्वयमिति १४ क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः १५ एकस्य धर्मिण एक एव परिणाम इ
ति प्रसक्ते क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुर्भवतीति तद्यथा चूर्णमृत्पिण्डमृद्घटमृत्क
पालमृत्कणमृदिति च क्रमः यो यस्य धर्मस्य समनन्तरो धर्मः स तस्य क्रमः पिण्डः प्रच्य
वते घट उपजायते इति धर्मपरिणामक्रमः लक्षणपरिणामक्रमो घटस्यानागतभावा
वर्तमानभावक्रमः तथा पिण्डस्य वर्तमानभावादतीतभावक्रमः नातीतस्यास्ति क्र
मः कस्मात्पूर्वपरतायां सत्यां समनन्तरत्वं तत्तु नास्त्यतीतस्य तस्माद्द्वयोरेव ध
र्मलक्षणयोः क्रमः तथावस्थापरिणामक्रमोऽपि घटस्याभिनवस्य प्रान्ते पुराणता

+ तेषु संपादयति १७ शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् १७

दृश्यते सा च लक्षणपरम्परानुपातिना क्रमेणाभिव्यज्यमाना परां व्यक्तिमापद्यते इति ध
र्मलक्षणाभ्यां च विशिष्टोऽयं ततीयः परिणाम इति ॥ त एते क्रमा धर्मधर्मिभेदे सति प्रतिल
ब्धस्वरूपाः धर्मोऽपि धर्मी भवत्यन्यस्वरूपापेक्षयेति यदा तु परमार्थतो धर्मिण्यभेदोपचारस्तद्द्वारेण स
एवाभिधीयते धर्मस्तदायमेकत्वेनैव क्रमः प्रत्यवभासते चित्तस्य द्वये धर्माः परिदृष्टाश्चापरिदृष्टाः तत्र प्र
त्ययात्मकाः परिदृष्टाः वस्तुमात्रात्मका अपरिदृष्टाः ते च सप्तैव भवन्ति अनुमानेन प्रापितवस्तुमात्रसद्भावः उ
निरोधधर्मसंस्काराः परिणामोऽथ जीवनम् चेष्टा शक्तिश्च चित्तस्य धर्मा दर्शनवर्जिता इति अतो योगिन उपात्त तेषु संपाद
सर्वसाधनस्य बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तये संयमस्य विषय उपक्षिप्यते ॥१५॥ परिणामत्रयसंयमादतीतानागत
ज्ञानम् १६ धर्मलक्षणावस्थापरिणामेषु योगिनो भवत्यतीतानागतज्ञानम् धारणाध्यानसमाधित्रयमे मा
कत्र संयम उक्तः तेन परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणमतीतानागतज्ञानम् १७ तत्र वाग्वर्णेष्वेवार्थवती ।
श्रोत्रं ध्वनिपरिणाममात्रविषयं पदं पुनर्नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यमिति वर्णा एकसमयासंभवित्वात्पर
स्परस्परनिरनुग्रहात्मानस्ते पदमसंस्पृश्यानुपस्थाप्याविर्भूतास्तिरोभूताश्चेति प्रत्येकमपदस्वरूपा
उच्यन्ते वर्णः पुनरेकैकः पदात्मा सर्वाभिधानशक्तिप्रचितः सहकारिवर्णान्तरप्रतियोगित्वाद्वैश्वरूप्यमिवा
पन्नः पूर्वश्चोत्तरेणोत्तरश्च पूर्वेण विशेषेऽवस्थापित इत्येवं बहवो वर्णाः क्रमानुरोधिनोऽर्थसंकेतेनावच्छिन्ना
इयन्त एते सर्वाभिधानशक्तिपरिवृता गकारौकारविसर्जनीयाः सास्नादिमन्तमर्थं द्योतयन्तीति तदेतेषाम
संकेतेनावच्छिन्नानामुपसंहृतध्वनिक्रमाणां य एको बुद्धिनिर्भासस्तत्पदं वाचकं वाच्यस्य संकेत्यते ।

तदेकं पदमेकबुद्धिविषयमेकप्रयत्नाक्षिप्तमविभागमक्रममवर्णं बौद्धमन्त्यवर्णप्रत्ययव्यापारोपस्था
पितं परत्र प्रतिपिपादयिषया वर्णैरेवाभिधीयमानैः श्रूयमाणैरस्फोटोऽभिव्यज्यते तदिदं वाग्व्यवहारवासनानु
विद्धया लोकबुद्ध्या [illegible] सिद्धवत्प्रतिपत्त्या प्रतीयते तस्य सङ्केतबुद्धितः प्रविभागः एतावता मे वं जातीयकोऽनु
संहार एतस्यार्थस्य वाचक इति सङ्केतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मको योऽयं शब्दः सोऽयमर्थो
योऽयमर्थः स शब्द इति एवमितरेतराध्यासरूपः सङ्केतो भवति एवमेते शब्दार्थप्रत्यया इत्येतरेतराध्यासात्सङ्कीर्णाः
गौरिति श[illegible]ब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानम् य एषां प्रविभागज्ञः स सर्ववित् सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः वृक्ष
इत्युक्ते अस्तीति गम्यते न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति तथा न ह्यसाधना क्रियास्तीति पचतीत्युक्ते सर्वकार
काणामाक्षेपो नियमार्थोऽनुवादः कर्तृकरणकर्मणाम् चैत्राग्नितण्डुलानामिति दृष्टञ्च वाक्यार्थे पदरच
नं श्रोत्रियः छन्दोऽधीते जीवति प्राणान्धारयति तत्र वाक्ये पदपदार्थाभिव्यक्तिः ततः पदं विभज्य व्याक
रणीयम् क्रियावाचकं कारकवाचकं वा अन्यथा भवत्यश्वोऽजापय इत्येवमादिषु नामाख्यातसारूप्यात्त
अनिर्ज्ञातं कथं क्रियायां कारके वा व्याक्रियेतेति तेषां शब्दार्थप्रत्ययानां प्रविभागः तद्यथा श्वेतते प्रासाद
इति क्रियार्थः श्वेतः प्रसाद इति कारकार्थः शब्दः क्रियाकारकात्मा तदर्थः सशब्दप्रत्यययोरालम्बनीभूतः तः स
यश्च कस्मात् सोऽयमि[illegible]त्यभिसम्बन्धादेकाकारकः प्रत्ययः सङ्केत इति यस्तु श्वेतोऽर्थः स शब्दप्रत्यययो
विविक्तियमाणेन शब्दसहगतान बुद्धिसहगतः एवं शब्दः एवं प्रत्ययो
रालम्बनीभूतः साहि स्थापिरवबुस्यापि प्राग्य शब्दोऽन्यथा प्रत्यय इति विभागः एवं तत्र विभागसंयमा
नेतरसहगत इति अन्यथार्थोऽन्यथा

योगिनः सर्वभूतरुतज्ञानं सम्पद्यत इति १७ संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् १८ द्वये खल्वमी संस्काराः
स्मृतिक्लेशहेतवो वासनारूपा विपाकहेतवो धर्माधर्मरूपाः ते पूर्वभवाभिसंस्कृताः परिणामचेष्टानिरोधशक्तिजीवनध।
र्मवदपरिदृष्टाश्चित्तधर्मास्तेषु संयमः संस्कारसाक्षात्क्रियायै समर्थः न च देशकालनिमित्तानुभवैर्विना तेषामस्ति साक्षा
त्करणम् तदित्थं संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानमुत्पद्यते योगिनः परत्राप्येवमेव संस्कारसाक्षात्करणात्परजाति।
ज्ञानम् अत्रेदमाख्यानं श्रूयते भगवतो जैगीषव्यस्य संस्कारसाक्षात्करणाद्दशसु महासर्गेषु जन्मपरिणामक्रममनुपश्य
तो विवेकजं ज्ञानं प्रादुरभूत् अथ भगवानावट्यस्तनुधरस्तमुवाच दशसु महासर्गेषु भव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन त्व।
या नरकतिर्यग्भवं दुःखं सम्पश्यता देवमनुष्येषु पुनःपुनरुत्पद्यमानेन सुखदुःखयोः किमधिकमुपलब्धमिति भग वन्तमावट्यं
[illegible] जैगीषव्य उवाच दशसु महासर्गेषु भव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन मया नरकतिर्यग्भवं दुःखं पश्य।
देवमनुष्येषु पुनःपुनरुत्पद्यमानेन यत्किंचिदनुभूतं तत्सर्वं दुःखमेव प्रत्यवैमि भगवानावट्य उवाच यदिद।
मायुष्मतः प्रधानवशित्वमनुत्तमं च संतोषसुखं किमिदमपि दुःखपक्षे निक्षिप्तमिति भगवान् जैगीषव्य उ।
वाच विषयसुखापेक्षयैवेदमनुत्तमं संतोषसुखमुक्तं कैवल्यापेक्षया दुःखमेव बुद्धिसत्त्वस्यायं धर्मस्त्रिगु।
णः त्रिगुणश्च प्रत्ययो हेयपक्षे न्यस्त इति दुःखस्वरूपः तस्मात्तन्तुः तृष्णादुःखसंतापापगमात्प्रसन्नमबाधं सर्वानु।
कूलं सुखमिदमुक्तमिति १८ प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् १९ प्रत्यये संयमात्प्रत्ययस्य साक्षात्करणात्ततः परचित्तज्ञा।
नम् १९ न तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् २० रक्तं विषयं जानात्यमुष्मिन्नालम्बने रक्तमिति न जानाति
परप्रत्ययस्य यदालम्बनं तद्योगिचित्तेन नालम्बनीकृतं परप्रत्ययमात्रं तु योगिचित्तस्यालम्बनीभूतमिति।

॥२०॥

धी

३८ कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्धानम् २१ कायस्य रूपे संयमाद्रूपस्य
ग्राह्यशक्तिः स्तम्भं प्रतिबध्यते ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सति च चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्धानमस्य योगिनो भवति ।
२१ काय नयनान्तर्धानमुक्तम् वेदितव्यम् सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा २२ आयु
विपाकं कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च तत्र यथार्द्रं वस्त्रं वितानितं लघीयसा कालेन शुष्यति तथा सोपक्र
मं यथा च तदेव संपिण्डितं चिरेण संशुष्यत्येवं निरुपक्रमम् यथा चाग्निः शुष्के कक्षे मुक्तो वातेन समन्ततो युक्तः क्षे
पीयसा कालेन दहेत् तथा सोपक्रमम् यथा वासेऽग्निस्तृणराशौ क्रमशोऽवयवेषु न्यस्तश्चिरेण दहेत् तथा नि
रुपक्रमम् तदेकभविकमायुष्करं कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च तत्संयमादपरान्तस्य प्रायणस्य ज्ञानम्
अरिष्टेभ्यो वेति त्रिविधमरिष्टमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं चेति आध्यात्मिकं घोषं स्वदेहे पि
हितकर्णो न शृणोति ज्योतिर्नेत्रेऽवष्टब्धे न पश्यति तथाधिभौतिकं यमपुरुषान्पश्यति पितॄनतीताना
गतानकस्मादिति आधिदैविकं स्वर्गमकस्मात्सिद्धान्वा पश्यति विपरीतं वा सर्वमिति अनेन वा जानाति अपरा
अ न्तमुपस्थितमिति २२ मैत्र्यादिषु बलानि २३ मैत्री करुणा मुदितेति तिस्रो भावनाः तत्र भूतेषु सुखितेषु मैत्रीं २
भावयित्वा मैत्रीबलं लभते दुःखितेषु करुणां भावयित्वा करुणाबलं लभते पुण्यशीलेषु मुदितां भावयित्वा मु
दिताबलं लभते भावनातः समाधिर्यः स संयमः ततो बलान्यवन्ध्यवीर्याणि जायन्ते पापशीलेषु उपेक्षा न तु भाव
ना ततश्च न तस्यां नास्ति समाधिरिति अतो न बलमुपेक्षातस्तत्र संयमाभावादिति २३ बलेषु हस्तिबलादीनि
२४ हस्तिबले संयमाद्धस्तिबलो भवति वैनतेयबले संयमाद्वैनतेयबलो भवति वायुबले संयमाद्वायु

पो

पुवृत्तः इत्येवमादि २४ प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् २५ ज्योतिष्मती प्रवृत्तिरुक्ता मन
स सस्तस्याय आलोकस्तं योगी सूक्ष्मे वा व्यवहिते वा विप्रकृष्टे वार्थे विन्यस्य तमर्थमधिगच्छति २५ भुवनज्ञानं सूर्यसं
यमात् २६ तत्प्रस्तारः सप्तलोकाः तत्रावीचेः प्रभृति मेरुपृष्ठं यावदित्येवं भूर्लोकः मेरुपृष्ठादारभ्याध्रुवाद्ग्रहनक्ष
त्रतारा विचित्रोन्तरिक्षलोकः ततः स्वर्लोकः पञ्चविधः माहेन्द्रस्तृतीयो लोकः चतुर्थः प्राजापत्यो महर्लोकः त्रिवि
धो ब्राह्मः तद्यथा जनलोकस्तपोलोकः सत्यलोक इति ब्राह्मस्त्रिभूमिको लोकः प्राजापत्यस्ततो महान्माहेन्द्रश्च स्वरि
त्युक्तो दिवि तारा भुवि प्रजा इति सङ्ग्रहश्लोकः तत्रावीचेरुपर्युपरि निविष्टाः षण्महानरकभूमयः घनसलिलानला
नि ला काशतमप्रतिष्ठाः महाकालाम्बरीषरौरवकालसूत्रान्धतामिस्राः यत्र स्वकर्मोपार्जित दुःखवेदना प्राणिनः
कष्टमायुर्दीर्घमाक्षिप्य जायन्ते ततो महातलरसातलातलसुतलवितलतलातलपातालाख्यानि सप्तपाता
लानि भूमिरियमष्टमी सप्तद्वीपा वसुमती यस्याः सुमेरुर्मध्ये पर्वतराजः काञ्चनः तस्य राजतवैडूर्यस्फटिकहे
ममणिमयानि शृङ्गाणि वैडूर्यप्रभानुरागान्नीलोत्पलपत्रश्यामो नभसो दक्षिणो भागः श्वेतः पूर्वः स्वच्छः पश्चिमः
कुरण्टकाभः उत्तरः दक्षिणपार्श्वे चास्य जम्बूः यतोयं जम्बूद्वीपः तस्य सूर्यप्रचारात् रात्रिंदिवं लग्नमिव वर्त्त
ते तस्य नीलश्वेतशृङ्गवन्त उदीचीनास्त्रयः पर्वता द्विसहस्रायामाः तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि नवनवयोजनसहस्रा
णि रमणकं हिरण्मयमुत्तराः कुरव इति निषध हेमकूट हिमशैलाः दक्षिणतो द्विसहस्रायामाः तदन्तरेषु त्रीणि
वर्षाणि नवनवयोजनसहस्राणि हरिवर्षं किम्पुरुषं भारतमिति सुमेरोः प्राचीनाः भद्राश्वाः माल्यवत्सीमानः
प्रतीचीनाः केतुमाला गन्धमादनसीमानः मध्ये वर्षमिलावृतम् तदेतद्योजनशतसहस्रं सुमेरोर्दिशि दि

४० दिशि तदर्द्धेन व्यूढम् स खल्वयं शतसहस्रायामो जम्बूद्वीपः ततो द्विगुणेन लवणोदधिना वलयाकृतिना
वेष्टितः ततश्च द्विगुणा द्विगुणाः शाककुशक्रौञ्चशाल्मलिगोमेदपुष्करद्वीपाः समुद्राश्च सर्षपरा
शिकल्पाः सविचित्रशैलावतंसाः इक्षुरससुरासर्पिर्दधिमण्डक्षीरस्वादूदकाः सप्तसमुद्रपरिवेष्टिता वलया
कृतयो लोकालोकपर्वतपरिवाराः पञ्चाशद्योजनकोटिपरिसंख्याताः तदेतत्सर्वं सुप्रतिष्ठितसंस्थानमण्ड
40 मध्ये व्यूढम् अण्डञ्च प्रधानस्याणुरवयवो यथाकाशे खद्योत इति तत्र पाताले जलधौ पर्वतेषु तेषु देवनिकाया अ
सुरगन्धर्वकिन्नरकिम्पुरुषयक्षराक्षसभूतप्रेतपिशाचापस्मारकाप्सरो ब्रह्मराक्षसकूष्माण्डविनायकाः
प्रतिवसन्ति सर्वेषु द्वीपेषु पुण्यात्मानो देवमनुष्याः सुमेरुस्त्रिदशानामुद्यानभूमिः तत्र मिश्रवनं नन्दनं चै
त्ररथं सुमानसमित्युद्यानानि सुधर्मा देवसभा सुदर्शनं पुरं वैजयन्तः प्रासादः ग्रहनक्षत्रतारकास्तु ध्रुवे निब
द्धाः वायुविक्षेपनियमेनोपलक्षितप्रचाराः सुमेरोरुपर्युपरि सन्निविष्टा दिवि विपरिवर्तन्ते माहेन्द्रनिवासिनः २
षड्देवनिकायाः त्रिदशा अग्निष्वात्ता याम्यास्तुषिता अपरिनिर्मितवशवर्तिनः परिनिर्मितवशवर्तिनश्चेति सर्वे
संकल्पसिद्धा अणिमाद्यैश्वर्योपपन्नाः कल्पायुषो वृन्दारकाः कामभोगिन औपपादिकदेहाः उत्तमानुकूलाभि
रप्सरोभिः कृतपरिवाराः महति लोके प्राजापत्ये पञ्चविधो देवनिकायः कुमुदाः ऋभवः प्रतर्दनाः अञ्जनाभाः प्रचि
ताभाः इत्येते महाभूतवशिनो ध्यानाहाराः कल्पसहस्रायुषः प्रथमे ब्रह्मणो जनलोके चतुर्विधो देवनिकायः ब्रह्म
पुरोहिता ब्रह्मकायिका ब्रह्ममहाकायिका अमरा इति ते भूतेन्द्रियवशिनः द्विगुणद्विगुणोत्तरायुषः

द्वितीये तपसि लोके त्रिविधो देवनिकायः अभास्वरा महाभास्वराः सत्यमहाभास्वरा इति भूतेन्द्रियप्रकृतिवशेन
द्विगुणद्विगुणोत्तरायुषः सर्वे ध्यानाहारा ऊर्ध्वरेतस ऊर्ध्वमप्रतिहतज्ञाना अधरभूमिष्वनावृतज्ञानवि
षयाः तृतीये ब्रह्मणः सत्यलोके चत्वारो देवनिकायाः अच्युताः शुद्धनिवासाः सत्याभाः संज्ञासंज्ञिनः अकृतभव
नन्यासाः स्वप्रतिष्ठा उपर्युपरिस्थिताः प्रधानवशिनः यावत्सर्गायुषः तत्राच्युताः सवितर्कध्यानसुखाः शुद्धनिवा
साः सविचारध्यानसुखाः सत्याभा आनन्दमात्रध्यानसुखाः संज्ञासंज्ञिनश्चास्मितामात्रध्यानसुखाः तेऽपि त्रै
लोक्यमध्ये प्रतितिष्ठन्ते त एते सप्त लोकाः सर्वे एव ब्रह्मलोकाः विदेहप्रकृतिलयास्तु मोक्षपदे वर्त्तन्त इति न लोकमध्ये
न्यस्ता इत्येतद्योगिना साक्षात्करणीयं सूर्यद्वारे संयमं कृत्वा ततोऽन्यत्रापि एवं तावदभ्यसेत् यावदिदं स
र्वं दृष्टमिति २६ चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् २७ चन्द्रे संयमं कृत्वा ताराव्यूहं विजानीयात् २७ ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् २८ ततो
ध्रुवे संयमं कृत्वा ताराणां गतिं विजानीयात् ऊर्ध्वविमानेषु कृते संयमे तानि विजानीयात् २८ नाभिचक्रे का
कायव्यूहज्ञानं २९ नाभिचक्रे संयमं कृत्वा कायव्यूहं विजानीयात् वातपित्तश्लेष्माणस्त्रयो दोषाः सप्त धात
वः सप्त त्वग्लोहितमांसस्नायुमज्जास्थिशुक्राणि पूर्वपूर्वमेषां बाह्यमित्येष विन्यासः २९ कण्ठकूपे क्षुत्पिपा
सानिवृत्तिः ३० जिह्वाया अधस्तात्तन्तुस्तन्तोरधस्तात्कण्ठस्ततोऽधस्तात्कूपस्तत्र संयमात् क्षुत्पिपासे न बाध
ते ३० कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ३१ कूपादधस्तादुरसि कूर्माकारा नाडी तस्यां कृतसंयमः स्थिरपदं लभते यथा सर्पो
गोधा वेति ३१ मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ३२ शिरःकपाले रन्ध्रं प्रभास्वरं ज्योतिस्त

त्संयमात्सिद्धानां द्यावापृथिव्योरन्तरालचारिणां दर्शनम् ३२ प्रातिभाद्वा सर्वम् ३३ प्रातिभं नाम तारकं तद्विवेकजस्य।
पूर्वरूपं यथोदये प्रभा भास्करस्य तेन वा सर्वमेव जानाति योगी प्रातिभस्य ज्ञानस्योत्पत्ताविति ३३ हृदये चित्तसं
वित् ३४ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म तत्र विज्ञानं तस्मिन्संयमाच्चित्तसंवित् ३४ सत्त्वपुरुषयोरत्य।
न्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ३५ बुद्धिसत्त्वप्रख्याशीलं समान
सत्त्वोपनिबन्धने रजस्तमसी वशीकृत्य सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययेन परिणतम् तस्माच्च सत्त्वात्परिणामिनोत्यन्तवि।
धर्मा शुद्धोन्यश्चितिमात्ररूपः पुरुषः तयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः पुरुषस्य दर्शितविषयत्वात्
स भोगप्रत्ययः सत्त्वस्य परार्थत्वाद्दृश्यः यस्तु तस्माद्विशिष्टश्चितिमात्ररूपोऽन्यः पौरुषेयः प्रत्ययस्तत्र संयमात्पुरुषवि।
षया प्रज्ञा जायते न च पुरुषप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वात्मना पुरुषो दृश्यते पुरुष एव तं प्रत्ययं स्वात्मावलम्बनं पश्यति तथा ह्युक्तम्
विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ३५ ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते ३६ प्रातिभात्सू ४
क्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टातीतानागतज्ञानम् श्रावणाद्दिव्यशब्दश्रवणम् वेदनाद्दिव्यस्पर्शाधिगमः आदर्शाद्दि
व्यरूपसंवित् आस्वादाद्दिव्यरससंवित् वार्त्तातो दिव्यगन्धज्ञानम् इत्येतानि नित्यं जायन्ते ३६ ते समाधावुपसर्गा
व्युत्थाने सिद्धयः ३७ ते प्रातिभादयः समाहितचित्तस्योत्पद्यमाना उपसर्गास्तद्दर्शनप्रत्यनीकत्वात् व्युत्थितचित्तस्यो
त्पद्यमानाः सिद्धयः ३७ बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ३८ लोलीभूतस्य म।
नसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्माशयवशाद्बन्धः प्रतिष्ठेत्यर्थः तस्य कर्मणो बन्धकारणस्य शैथिल्यं समाधिबलाद्भव
ति प्रचारसंवेदनं च चित्तस्य समाधिजमेव कर्मबन्धक्षयात्स्वचित्तप्रचारसंवेदनाच्च योगी चित्तं स्वशरीरा।

त्रिषु च शरीरान्तरेषु निःक्षिपति निःक्षिप्तं चित्तं चेन्द्रियाण्यनुधावन्ति यथा वा मधुकरराजं मक्षिका उत्पतन्तमनूप-
तन्ति निविशमानमनु विशन्ते तथेन्द्रियाणि परशरीरावेशे चित्तमनुविधीयन्त इति ३८ उदानजयाज्जलपङ्ककण्टका-
दिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ३९ समस्तेन्द्रियवृत्तिर्जीवनं प्राणादिलक्षणा तस्य क्रियाभेदात्पञ्च नामानि प्राणो मुखनासिकागति-
र्वा हृदयवृत्तिः समं नयनात्समानस्ता नाभिवृत्तिः अपनयनादपानस्तापादतलवृत्तिः उन्नयनादुदानस्ताशिरोवृत्तिः
व्यापी व्यान इति एषां प्रधानः प्राणः उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्गः उत्क्रान्तिश्च प्रयाणकाले भवति
तां च वशित्वेन प्रतिपद्यते ३९ समानजयाज्ज्वलनम् ४० जितसमानस्य तेजस उपध्मानं कृत्वा ज्वलयति ॥४०॥
श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम् ॥ सर्वश्रोत्राणामाकाशं प्रतिष्ठा शब्दानां च॥ यथाक्रमम् ॥ तुल्य-
देशश्रवणानामेकश्रुतित्वं सर्वेषां भवतीति ॥ तच्चैतदाकाशस्य लिङ्गमनावरणं चोक्तम् ॥ तथा-
मूर्तस्याप्यन्यत्रानावरणदर्शनाद्विभुत्वमपि प्रख्यातमाकाशस्य शब्दग्रहणनिमित्तं श्रोत्रं बधिराबधिरयोरेकः शब्दं गृह्णा-
85 त्यपरो न गृह्णातीति तस्माच्छ्रोत्रमेव शब्दविषयं श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धे कृतसंयमस्य योगिनो दिव्यं श्रो-
त्रं वर्तते ४१ कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् ४२ यत्र कायस्तत्राकाशं तस्यावका-
शदानात्कायस्य तेन सम्बन्धः प्राप्तिः तत्र कृतसंयमो जित्वा तत्सम्बन्धं लघुषु वा तूलादिषु आपरमाणुभ्यः समा-
पत्तिं लब्ध्वा जितसम्बन्धो लघुर्लघुत्वाच्च जले पादाभ्यां विहरति ततस्तूर्णनाभितन्तुमात्रे विहृत्य र-
श्मिषु विहरति ततो यथेष्टमाकाशगतिरस्य भवतीति ४२ बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः

८२ प्रकाशावरणक्षयः ४३ शरीराद्बहिर्मनसो वृत्तिलाभो विदेहा नाम धारणा सा यदि शरीरप्रतिष्ठस्य मनसो बहिर्वृ
त्तिमात्रेण भवति सा कल्पितेत्युच्यते यात्तु शरीरनिरपेक्षा बहिर्भूतस्यैव मनसो बहिर्वृत्तिः सा खल्वकल्पिता
तत्र कल्पितया साधयन्त्यकल्पितां महाविदेहामिति यया शरीराहंकारावेशनिर्योगिनः ततस्त्र धारणातः प्र
काशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य यदावरणम् क्लेशकर्मविपाकत्रयं रजस्तमोमूलं तस्य च क्षयो भवति ४३ स्थूलस्व
रूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ४४ तत्र पार्थिवाद्याः शब्दादयो विशेषाः सहाकारादिभिर्धर्मैः स्थूल
५२ शब्देन परिभाषिताः। एतद्भूतानां प्रथमं रूपम् द्वितीयं रूपं स्वसामान्यं मूर्त्तिर्भूमिः स्नेहो जलं वह्निरुष्ण २
ता वायुः प्रणामी सर्वतोगतिराकाशः इत्येतत्स्वरूपशब्देनोच्यते अस्य सामान्यस्य शब्दादयो विशेषाः तथो
चो तं एव जातिसमन्वितानां तेषां धर्ममात्रव्यावृत्तिरिति सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र द्रव्यम् द्विष्ठो हि समू
हः प्रत्यस्तमितभेदावयवानुगतः शरीरं वृक्षो यूथं वनमिति शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूहः
उभये देवमनुष्याः समूहस्य देवा एको भागः मनुष्या द्वितीयो भागः ताभ्यामेवाभिधीयते समूहः स च भेदाभेद
विवक्षितः आम्राणां वनं ब्राह्मणानां सङ्घः आम्रवणं ब्राह्मणसङ्घ इति स पुनर्द्विविधो युतसिद्धावय

यवोऽयुतसिद्धावयवश्चायुतसिद्धावयवस्समूहो वनं सङ्घ इति अयुतसिद्धावयवः सङ्घातः शरीरं वृक्षः
परमाणुरिति अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिः एतत्स्वरूपमित्युक्तम् अथ
किमेषां सूक्ष्मरूपं तन्मात्रं भूतकारणम् तस्यैकोऽवयवः परमाणुः सामान्यविशेषात्मा अयुतसिद्धा
वयवभेदानुगतः समुदायः इत्येवं सर्वतन्मात्राणि एतत्तृतीयम् अथ भूतानां चतुर्थरूपं ख्यातिक्रि
यास्थितिशीला गुणाः कार्यस्वभावानुपातिनोऽन्वयशब्देनोक्ताः अथैषां पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वं भो
गापवर्गार्थता गुणेष्वेवान्वयिनी गुणास्तन्मात्रभूतभौतिकेष्विति सर्वमर्थवत् तेष्विदानीं भूतेषु
पञ्चसु पञ्चरूपेषु संयमात्तस्य तस्य रूपस्य स्वरूपदर्शनं जयश्च प्रादुर्भवति तत्र पञ्चभूतस्वरूपा
णि जित्वा भूतजयी भवति तज्जयाद्वत्सानुसारिण्य इव गावोऽस्य संकल्पानुविधायिन्यो भूतप्रकृ
तयो भवन्ति ॥४४॥ ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च ४५ तत्राणिमा भवत्यणुः
लघिमा लघुर्भवति महिमा महान्भवति प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेणापि स्पृशति चन्द्रमसम् प्राकाम्यमिच्छान
भिघातः भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके वशित्वं भूतभौतिकेषु वशी भवति अवश्यश्चान्ये

षामीशितम् तेषां प्रभवाप्ययव्यूहानामीष्टे यत्रकामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता यथासङ्कल्पस्तथाभूतप्र
कृतीनामवस्थानम् न च शक्तोऽपि पदार्थविपर्यासं करोति कस्मात् अन्यस्य यत्रकामावसायिनः
पूर्वसिद्धस्य तथाभूतेषु सङ्कल्पादिति एतान्यष्टावैश्वर्याणि कायसम्पद्वक्ष्यमाणा तद्धर्मानभिघात
श्च पृथ्वीमूर्तया न निरुणद्धि योगिनः शरीरादिक्रियां शिलामप्यनुविशतीति नापः स्निग्धाः क्लेदय
न्ति नाग्निरुष्णो दहति न वायुः प्रणामी वहति अनावरणात्मकेऽप्याकाशे भवत्यावृतकायः सिद्धानाम
प्यदृश्यो भवति ४५ रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पत् ४६ दर्शनीयः कान्तिमान् अति
शयबलः वज्रसंहननश्चेति ४६ ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ४७ सामा
न्यविशेषात्मा शब्दादिर्ग्राह्यः तेष्विन्द्रियाणां वृत्तिर्ग्रहणं न च तत्सामान्यमात्रग्रहणाकारं कथमनालो
चितस्य विषय इन्द्रियेण मनसाऽनुव्यवसीयेतेति स्वरूपं पुनः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य सामान्यवि
शेषयोरयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिन्द्रियं तेषां तृतीयं रूपमस्मितालक्षणोऽ
हङ्कारः तस्य सामान्यस्येन्द्रियाणि विशेषाः चतुर्थं रूपं व्यवसायात्मकाः प्रकाशक्रियास्थितिशीला

स्मिता

गुणाः येषां इंद्रियाणि साहङ्काराणि परिणामः पञ्चमं रूपं गुणेषु यदनुगतं पुरुषार्थवत्त्वमिति पञ्चस्वे
तेषु इंद्रियरूपेषु यथाक्रमं संयमः तत्र तत्र जयं कृत्वा पञ्चरूपजयादिंद्रियजयः प्रादुर्भवति योगिनः ४७
ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ४८ कायस्यानुत्तमो गतिलाभो मनोजवित्वं विदेहा
नामिंद्रियाणामभिप्रेतकालदेशविषयापेक्षो वृत्तिलाभो विकरणभावः सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं प्रधा
नजयः इत्येतास्तिस्रः सिद्धयो मधुप्रतीका उच्यंते एताश्च करणपञ्चकस्वरूपजयादधिगम्यन्ते सत्त्वपुरुषा
न्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ४९ निर्धूतरजस्तमोमलस्य बुद्धिसत्त्वस्य परे वैशार
द्यं परस्यां वशीकारसंज्ञायां वर्तमानस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपप्रतिष्ठस्य सर्वभावात्मानो गु
णाव्यवसेयात्मकाः स्वामिनं क्षेत्रज्ञं प्रतिशेषदृश्यात्मत्वेन उपस्थिता इत्यर्थः सर्वज्ञातृत्वं च
सर्वेषां गुणानां शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मत्वेन व्यवस्थितानां अक्रमोपारूढं विवेकजं
ज्ञानमित्यर्थः इत्येषा विशोका नाम सिद्धिः यां प्राप्य योगी सर्वज्ञः क्षीणक्लेशबन्धनो वशी वि
हरति ४९ तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ५० परास्येवम्भवति क्लेशकर्मक्षये सत्त्वस्या पं

विवेकप्रत्ययः सत्वञ्च हेयपक्षे न्यस्तं पुरुषश्चापरिणामी शुद्धोऽन्यः सत्वादित्येवमस्य ततो विरज्यमानस्य
यानि क्लेशबीजानि दग्धशालिबीजकल्पान्यप्रसवसमर्थानि तानि सह मनसा प्रत्यस्तं गच्छन्ति तेषु प्रली
नेषु पुरुषः पुनरिदं तापत्रयं न भुङ्क्ते तदेतेषां गुणानां मनसि कर्मक्लेशविपाकस्वरूपेणाभिव्यक्तानां
चरितार्थानां प्रतिप्रसवे पुरुषस्यात्यन्तिको गुणवियोगः कैवल्यं तदा स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिरेव पुरु
ष इति ॥ स्थान्युपनिमंत्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ५१ चत्वारः खल्वमी योगिनः प्रथम
कल्पिको मधुभूमिकः प्रज्ञाज्योतिरतिक्रान्तभावनीयश्चेति तत्राभ्यासी प्रवृत्तमात्रज्योतिः प्रथमः
ऋतम्भरप्रज्ञो द्वितीयः भूतेन्द्रियजयी तृतीयः सर्वेषु भावितेषु भावनीयेषु कृतरक्षाबन्धः कर्तव्यसाधनादि
मांश्चतुर्थो यस्त्वतिक्रान्तभावनीयः तस्य चित्तप्रतिसर्ग एकोऽर्थः सप्तविधास्य प्रान्तभूमिप्र
ज्ञा तत्र मधुमतीं भूमिं साक्षात्कुर्वतो ब्राह्मणस्य स्थानिनो देवाः सत्वशुद्धिमनुपश्यन्तः स्थानैरुप
निमंत्रयन्ते भो इहास्यतामिह रम्यतां कमनीयोऽयं भोगः कमनीयेयं कन्या रसायनमिदं जरामृत्युं
बाधते वैहायसमिदं यानममी कल्पद्रुमाः पुण्या मन्दाकिनी सिद्धा महर्षयः उत्तमा अनुकूला अप्स

रसः दिव्ये श्रोत्रचक्षुषी वज्रोपमः कायः स्वगुणैः सर्वमिदमुपार्जितमायुष्मता प्रतिपद्यतामिदमक्षय
मजरममरस्थानं देवानां प्रियमिति एवमभिधीयमानः सङ्गदोषान्भावयेत् घोरेषु संसाराङ्गारेषु पच्यमा
नेन मया जननमरणान्धकारे विपरिवर्तमानेन कथञ्चिदासादितः क्लेशतिमिरविनाशी योगप्रदीपः
तस्य चैते तृष्णायोनयो विषयवायवः प्रतिपक्षाः स खल्वहं लब्धालोकः कथमनया विष
यमृगतृष्णया वञ्चितः तस्यैव पुनः प्रदीप्तस्य संसाराग्नेरात्मानमिन्धनीकुर्यामिति स्वस्ति वः स्व
प्नोपमेभ्यः कृपणजनप्रार्थनीयेभ्यो विषयेभ्य इत्येवं निश्चितमतिः समाधिं भावयेत् सङ्गम
कृत्वा स्मयमपि न कुर्यादेवमहं देवानामपि प्रार्थनीय इति स्मयादयं सुस्थितंमन्यतया मृत्युना केशे
षु गृहीतमिवात्मानं न भावयिष्यति तथा चास्य छिद्रान्तरप्रेक्षी नित्यं यत्नोपचर्यः प्रमादो ल
ब्धविवरः क्लेशानुत्तम्भयिष्यति ततः पुनरनिष्टप्रसङ्गः एवमस्य सङ्गस्मयमकुर्वतो भावितोऽर्थो दृढी
भविष्यति भावनीयश्चार्थोऽभिमुखीभविष्यतीति क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् यथा
पकर्षपर्यन्तं द्रव्यं परमाणुरेवं परमापकर्षपर्यन्तः कालः क्षणः यावता वा समयेन चलितः प

नद

परमाणुः पूर्वदेशं जह्यात उत्तरदेशमुपसंपद्येत कालः क्षणः तत्प्रवाहाविच्छेदस्तु क्रमः क्षणतत्क्रमयोर्नास्ति व
८५ स्तुसमाहार इति बुद्धिसमाहारो मुहूर्ताहोरात्रादयः स खल्वयं कालो वस्तुशून्यो बुद्धिनिर्माणः शब्दज्ञा
नानुपाती लौकिकानां व्युत्थितदर्शनानां वस्तुस्वरूप इवावभासते क्षणस्तु वस्तुपतितः क्रमावलंबी
क्रमश्च क्षणानंतर्यात्मा तं कालविदः काल इत्याचक्षते योगिनः न च द्वौ क्षणौ सह भवतः क्रमश्च न
45 द्वयोः सहभुवोरसम्भवात् पूर्वस्मादुत्तरस्य भाविनो यदानंतर्यं क्षणस्य स क्रमः तस्माद्वर्तमान एवै
कः क्षणः न पूर्वोत्तरक्षणाः सन्तीति तस्मान्नास्ति तत्समाहारः ये तु भूतभाविनः क्षणास्ते परिणामा
न्विता व्याख्येयाः तेनैकेन क्षणेन कृत्स्नो लोकः परिणाममनुभवति तत्क्षणोपारूढाः खल्वमी सर्वे ध
र्मास्तयोः क्षणतत्क्रमयोः संयमात्तयोः साक्षात्करणं ततश्च विवेकजं ज्ञानं प्रादुर्भवति ५२ तस्य विषय
विशेष उपक्षिप्यते जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ५३ तुल्ययोर्देशल
क्षणसारूप्ये जातिभेदोऽन्यताया हेतुः गौरियं वडवेयमिति तुल्यदेशजातीयत्वे लक्षणमन्यत्व
करम् कालाक्षी गौः स्वस्तिमती गौरिति द्वयोरामलकयोर्जातिलक्षणसारूप्याद्देशभेदोऽन्य

रा

त्वकरं इदं पूर्वमिदमुत्तरमिति यदा तु पूर्वमामलकमन्यव्यग्रस्य ज्ञातुरुत्तरदेश उपा
वर्त्यते तदा तुल्यदेशत्वे पूर्वमेतदुत्तरमेतदिति प्रविभागानुपपत्तिः असंदिग्धेन च तत्त्व
ज्ञानेन भवितव्यमित्यत इदमुक्तं ततः प्रतिपत्तिर्विवेकजाज्ज्ञानादिति कथं पूर्वामलकसहक्षणो देशः।
उत्तरामलकसहक्षणाद्देशाद्भिन्नः ते चामलके स्वदेशक्षणानुभवभिन्ने अन्यदेशक्षणानुभवस्तु तयोर
न्यत्वे हेतुरिति एतेन दृष्टान्तेन परमाणोस्तुल्यजातिलक्षणदेशस्य पूर्वपरमाणुदेशसहक्षणो
साक्षात्करणादुत्तरस्य परमाणोस्तद्देशानुपपत्तौ उत्तरस्य तद्देशानुभवो भिन्नः सहक्षणभेदा
त्तयोरीश्वरस्य योगिनोऽन्यत्वप्रत्ययो भवतीति अपरे तु वर्णयन्ति येऽन्त्या विशेषास्तेऽन्यताप्र
त्ययं कुर्वन्तीति तत्रापि देशलक्षणभेदो मूर्तिव्यवधिजातिभेदश्चान्यत्वहेतुः क्षणभेदस्तु योगि
बुद्धिगम्य एवेति अत उक्तं मूर्तिव्यवधिजातिभेदाभावान्नास्ति मूलपृथक्त्वमिति वार्षगण्य ५३ तारकं
सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानं ५४ तारकमिति स्वप्रतिभोत्थमनौपदेशि
कमित्यर्थः सर्वविषयत्वान्नास्य किंचिदविषयीभूतमित्यर्थः सर्वथाविषयमतीता
नागतप्रत्युत्पन्नं सर्वं पर्यायैः सर्वथा जानातीत्यर्थः अक्रममित्येकक्षणोपारू
ढं सर्वं सर्वथा गृह्णातीत्यर्थः एतद्विवेकजं ज्ञानं परिपूर्णम् अस्यैवांशो योगप्रदीपो
मधुमतीं भूमिमुपादाय यावदस्य परिसमाप्तिरिति प्राप्तविवेकजज्ञानस्य वा ५४

सत्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ५५ यदा निर्धूतरजस्तमोमलं बुद्धिसत्त्वं पुरु
षान्यताप्रत्ययमात्राधिकारं दग्धक्लेशबीजं भवति तदा पुरुषस्य शुद्धिसारूप्यमिवापन्नं
भवति तदा पुरुषस्योपचरितभोगाभावः शुद्धिः एतस्यामवस्थायां कैवल्यं भवति ईश्वरस्यानी
श्वरस्य वा विवेकज्ञानभाजोऽनीश्वरस्य वा न हि दग्धक्लेशबीजस्य ज्ञाने पुनरपेक्षा काचिदस्ति
सत्त्वशुद्धिद्वारेणैतत्समाधिजमैश्वर्यं ज्ञानं चोपक्रान्तं परमार्थतस्तु ज्ञानाददर्श
नं निवर्तते तस्मिन्निवृत्ते न सन्त्युत्तरे क्लेशाभावात्कर्मविपाकाभावः चरिताधि
काराश्चैतस्यामवस्थायां गुणा न पुरुषस्य पुनर्दृश्यत्वेनोपतिष्ठन्ते तत्पुरुषस्य कैव
ल्यं तदा पुरुषः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः केवली भवति ५५ इति पातञ्जलभा
ष्ये प्रवचने विभूतिपादस्तृतीयः ३ जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः
देहान्तरिता जन्मसिद्धिः औषधिभिरसुरभवनेषु रसायनेनेत्येवमादिः मन्त्रैराका
शगमनाणिमादिलब्धिः तपसा संकल्पसिद्धिः कामरूपी यत्र तत्र कामग
इत्येवमादि समाधिजाः सिद्धयो व्याख्याताः १ तत्र कायेन्द्रियाणामन्य

जातिपरिणतानाम् जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् । पूर्वपरिणामापाये उत्तरपरि
णामोपजनः । तेषामपूर्वावयवानुप्रवेशाद्भवति कायेन्द्रियप्रकृतयश्च स्वं स्वं विकार
मनुगृह्णन्त्यापूरेण धर्मादिनिमित्तमपेक्षमाणा इति । निमित्तमप्रयोजकं प्रकृ
तीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥ न हि धर्मादिनिमित्तं तत्प्रयोजकं भवति प्र
कृतीनां कार्यं न कारणानां प्रवर्त्तत इति कथं तर्हि वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् यथा
क्षेत्रिकः केदारादपां पूर्णात् केदारान्तरं पिप्लावयिषुः समं निम्नं निम्नतरं वा नापः पाणि
नापकर्षति आवरणं त्वासां भिनत्ति तस्मिन्भिन्ने स्वयमेवापः केदारान्तरमाप्लाव
यन्ति तथा धर्मः प्रकृतीनामावरणमधर्मं भिनत्ति तस्मिन्भिन्ने स्वयमेव प्रकृतयः स्वं स्वं
विकारमाप्लावयन्ति तथा वा स एव क्षेत्रिकः तस्मिन्नेव केदारे न प्रभवत्यौदका
न्भौमान्वा रसान्धान्यमूलान्यनुप्रवेशयितुं किं तर्हि मुद्गगवेधुकश्यामाकादींस्
ततोऽपकर्षति अपकृष्टेषु तेषु स्वयमेव रसा धान्यमूलान्यनुप्रविशन्ति तथा धर्मो निवृ
त्तिमात्रे कारणमधर्मस्य शुद्ध्यशुद्ध्योरत्यन्तविरोधात् न तु प्रकृतिप्रवृत्तौ धर्मो हेतुर्भ
वतीति अत्र नन्दीश्वरादय उदाहार्याः विपर्ययेणाप्यधर्मो धर्मं बाधते ततश्चा
शुद्धिपरिणाम इति तत्रापि नहुषाजगरादय उदाहार्याः ॥३॥

वहून्कायान्निर्मिमीते तदा किमेकमनस्का स्सेभवन्ति। प्रत्येकं मनस्का इत्याह नि
र्माणचित्तान्यस्मितामात्रं चित्तकारणमुपादाय निर्माणचित्तानि करोति ततः सचित्ता
नि भवन्तीत्ति ४ प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ५ बहूनां चित्तानां
पमेकचित्ताधिप्रापुरस्सरं प्रवर्त्तितिरिति सर्वचित्तानां प्रयोजकं चित्तमेकं
निर्मिमीते ततः प्रवृत्तिभेदः ५ तत्र ध्यानजमनाशयम् ६ पञ्चविधं निर्माणचित्तं
जन्मौषधिमन्त्रतपस्समाधिजाः सिद्धय इति तत्र यद्ध्यानजं चित्तं तदेवानाशयं त
स्यैव नास्त्याशयो रागादिप्रवृत्तिः नातः पुण्यपापादिसम्बन्धः क्षीणक्लेशत्वाद्यो
गिन इति इतरेषान्तु विपर्ययः ६ कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविध
मितरेषाम् ७ चतुष्पदी खल्वियं कर्मजातिः कृष्णा शुक्लकृष्णा शुक्ला अशुक्लाकृष्णा
चेति तत्र कृष्णा दुरात्मनाम् शुक्लकृष्णा बहिस्साधनसाध्या तत्र परपीडानुग्र
हद्वारेण कर्माशयप्रचयः शुक्ला तपस्स्वाध्यायध्यानवतां सा हि केवले मनसि आयत्त
त्वादबहिस्साधनताधीना न परान्पीडयित्वा भवतीति अशुक्लाकृष्णा संन्यासिनां क्षीण
क्लेशानां चरमदेहानामिति तत्राशुक्लं योगिन एव फलसंन्यासादकृष्णं चानु
पादानात् इतरेषान्तु भ

तासां पूर्वेणैव त्रिविधमिति ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम्
तत इति त्रिविधात्कर्मणस्तद्विपाकानुगुणानामेवेति यज्जातीयस्य कर्मणो विपाके
तस्यानुगुणाः या वासनाः कर्मविपाकमनुशेरते तासामेवाभिव्यक्तिः नहि दै-
वं कर्म विपच्यमानं नारकतिर्यङ्मनुष्यवासनाभिव्यक्तिनिमित्तं भवति किं तु दैवा-
नुगुणा एवास्य वासना व्यज्यन्ते नारकतिर्यङ्मनुष्येषु चैवं समानश्चर्चः ८ जा-
तिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ९ वृष-
दंशविपाकोदयः स्वव्यञ्जकाञ्जनाभिव्यक्तः स यदि जातिशतेन वा दूरदेशतया वा
कल्पशतेन वा व्यवहितः पुनश्च स्वव्यञ्जकाञ्जन एवोदियात् द्रागित्येवं पूर्वा-
नुभूतवृषदंशविपाकाभिसंस्कृता वासना उपादाय व्यज्येत कस्मात् यतो व्य-
वहितानामप्यासां सदृशं कर्माभिव्यञ्जकं निमित्तीभूतमित्यानन्तर्यमेव कुतः स्मृतिसं-
स्कारयोरेकरूपत्वात् यथानुभवास्तथा संस्काराः ते च कर्मवासनारूपाः यथा च वासनास्त-
था स्मृतिरिति जातिदेशकालव्यवहितेभ्यः संस्कारेभ्यः स्मृतिः स्मृतेश्च पुनः संस्कार
~~[illegible]~~

९०

एवमेते स्मृतिसंस्काराः कर्माशयवृत्तिलाभवशाद्व्यज्यंते अतश्च व्यवहितानामपि निमि
८४ त्तनैमित्तिकभावानुच्छेदादानंतर्यमेव सिद्धमिति ९ तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् १०
८२ तासां वासनानामाशिषो नित्यत्वादनादित्वं येयमात्माशीर्मा न भूवं भूयासमिति सर्व
स्य दृश्यते सा न स्वाभाविकी कस्मात् जातमात्रस्य जन्तोरननुभूतमरणधर्मकस्य द्वेषदुःखा
४८ नुस्मृतिनिमित्तो मरणत्रासः कथं भवेत् न च स्वाभाविकं वस्तु निमित्तमुपाद
त्ते तस्मादनादिवासनानुविद्धमिदं चित्तं निमित्तवशात्काश्चिदेव वासनाः प्रति
लभ्य पुरुषस्य भोगायोपावर्तत इति घटप्रासादप्रदीपकल्पं संकोचविकासि चित्तं शरी
रपरिमाणाकारमित्यपरे प्रतिपन्नाः तथा चांतराभावः संसारश्च युक्त इति वृत्तिरेवास्य
विभुनः संकोचविकासिनीत्याचार्यः तच्च धर्मादिनिमित्तापेक्षं निमित्तं च द्विविधं बाह्यमा
ध्यात्मिकं च शरीरादिसाधनापेक्षं बाह्यं स्तुतिदानाभिवादनादि चित्तमात्राधी
नं श्रद्धाद्याध्यात्मिकं तथा चोक्तं ये चैते मैत्र्यादयो ध्यायिनां विहारास्ते बाह्यसाधननिर
नुग्रहात्मानः प्रकृष्टं धर्ममभिनिर्वर्तयंति तयोर्मानसं बलीयः कथं ज्ञानवैराग्ये केनाति
शय्येते दण्डकारण्यं च चित्तबलव्यतिरेकेण कः शारीरेण कर्मणा शून्यं कर्तुमुत्सहेत समुद्र

[illegible]

हेतुफलाश्रयालम्बनैः सगृहीतत्वादेषामभावः ११ हेतुर्धर्मात्सुखमधर्माद्दुःखं सुखाद्रागो दुःखादे
षस्ततश्च प्रयत्नस्तेन मनसा वाचा कायेन वा परिस्पन्दमानः परमनुगृह्णात्युपहन्ति वा ततः पुनर्धर्मा
धर्मौ सुखदुःखे रागद्वेषाविति प्रवृत्तमिदं षडरं संसारचक्रमस्य प्रतिक्षणमावर्तमानस्याविद्यानेत्री मू
लं क्लेशानामित्येष हेतुः फलं तु यमाश्रित्य यस्य प्रत्युत्पन्नता धर्मादेर्न ह्यपूर्वोपजनः मनस्तु सा
धिकारमाश्रयो वासनानां न ह्यवसिताधिकारे मनसि निराश्रया वासनाः स्थातुमुत्सहन्ते। यद
भिमुखीभूतं वस्तु यां वासनां व्यनक्ति तस्यास्तदालम्बनं एवं हेतुफलाश्रयालम्बनैरेतैः संगृहीताः स
र्वा वासना एषामभावे तत्संश्रयाणामपि वासनानामभावो नास्त्यसतः संभवो न चास्ति सतो
निवाश इति ११ द्रव्यत्वेन संभवन्त्यः कथं निवर्तिष्यन्ते वासना इति। अतीतानागतं स्वरूप
तोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम्। १२। भविष्यद्व्यक्तिकमनागतमनुभूतव्यक्तिकमतीतं स्वव्यापा
रोपारूढं वर्तमानं त्रयं चैतन्ज्ञानस्य ज्ञेयं परि चै तत्स्वरूपतो नाभिव्यक्तेदं निर्विषयं ज्ञान
मुदपत्स्यत। तस्मादतीतानागतं स्वरूपतोऽस्तीति किञ्च भोगभागीयस्य वापवर्गभागीय

स्य वा कर्मणः फलमुत्पित्सु यदि निरुपाख्यमिति तदुद्देशेन तेन निमित्तेन कुशलानुष्ठानं न युज्यते सतश्च
४५ फलस्य निमित्तं वर्तमानीकरणे समर्थं नापूर्वोपजनने सिद्धं निमित्तं नैमित्तिकस्य विशेषानुग्रहं
कुरुते नापूर्वमुत्पादयतीति धर्मी चानेकधर्मस्वभावस्तस्य चाध्वभेदेन धर्माः प्रत्यवस्थिताः न च यथा
वर्तमानं व्यक्तिविशेषापन्नं द्रव्यतोऽस्त्येवमतीतमनागतं च कथं तर्हि स्वेनैव व्यङ्ग्येन स्वरूपेणानागतमस्ति
41 स्वेन चानुभूतव्यक्तिकेन स्वरूपेणातीतमिति वर्तमानस्यैवाध्वनः स्वरूपव्यक्तिरिति न सा भवति अतीता
नागतयोरध्वनोरेकस्य चाध्वनः समये द्वावध्वानौ धर्मिसमन्वागतौ भवत एवेति । नाभूत्वाभावस्त्रया
णामध्वनामिति ।१२। ते खल्वमी त्र्यध्वानो धर्मा वर्तमाना व्यक्तात्मानोऽतीतानागताः सू
क्ष्मात्मानः षड्विशेषरूपाः सर्वमिदं गुणानां सन्निवेशविशेषमात्रमिति परमार्थतो गु
णात्मानः । तथा च शास्त्रानुशासनम् । गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति । यत्तु
दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकमिति ।१३। यदा तु सर्वे गुणाः कथमेकः शब्द एकमि
न्द्रियमिति । परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् ।१४। प्रख्याक्रियास्थितिशीलानां गुणा
नां ग्रहणात्मकानां करणभावेन एकः परिणामः

श्रोत्रमिन्द्रियं ग्राह्यात्मकानां शब्दभावेनैकः परिणामः शब्दो विषय इति शब्दादीनां मूर्तिसमानजाती
यानामेकः परिणामः पृथ्वी परमाणु स्तन्मात्रावयवस्तेषां चैकः परिणामः पृथिवी गौर्वृक्षः पर्वत इति ए
वमादि भूतान्तरेष्वपि स्नेहौष्ण्यप्रणामित्वावकाशदानान्युपादाय सामान्येकोर्विकारारम्भः समाधेयो ना
स्त्यर्थो विज्ञान सहचरो ऽस्ति तु ज्ञानमर्थविसहचरं स्वप्नादौ कल्पितमित्यनया दिशा एव वस्तु स्वरूपमप
ह्नुवते ज्ञानपरिकल्पना मात्रं वस्तु स्वप्नविषयोपमं न परमार्थतो ऽस्तीति य आहुस्ते तथेति प्रत्यु
पस्थितमिदं स्वमाहात्म्येन वस्तु कथमप्रमाणात्मकेन विकल्पज्ञानबलेन वस्तु स्वरूपमुत्सृज्य त
देवापलपन्तः श्रद्धेयवचनाः स्युः कुतश्चैतदन्याय्यम्। १४। वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः १५।
बहुचित्तावलम्बनीभूतमेकं वस्तु धारणम्॥ तत्खलु नैकचित्तपरिकल्पितं नाप्यनेकचित्त
परिकल्पितं किन्तु स्वप्रतिष्ठम्। कथम्। वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्। धर्मापेक्षं चित्तस्य वस्तुसाम्येपि
सुखज्ञानं भवति। अधर्मापेक्षं तत एव दुःखज्ञानमविद्यापेक्षं तत एव मूढज्ञानं सम्यक्
दर्शनापेक्षं तत एव माध्यस्थ्यज्ञानमिति कस्य तच्चित्तेन परिकल्पितम्। न चान्यचि
त्तपरिकल्पितेनार्थेनान्यस्य चित्तोपरागो युक्तः तस्माद्वस्तुज्ञानयोर्ग्राह्यग्रहणभे

५० द्भिन्नयोर्विभक्तः पन्थानयोः सङ्करगन्धोऽप्यस्तीति। संख्यापक्षे वस्तु पुनस्त्रिगुणं चलं च गु
णवृत्तमिति धर्मादिनिमित्तापेक्षं चित्तैरपि सम्बध्यते निमित्तानुरूपस्य च प्रत्ययस्य
उत्पद्यमानस्य तेन तेनात्मना हेतुर्भवति। केचिदाहुः ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात्सुखादि
वदिति। त एतया द्वारा साधारणत्वं बाधमानाः पूर्वोत्तरक्षणेषु वस्तुरूपमेवापह्नुवते।१५। वँ
६० न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात्।१६। एकचित्ततन्त्रं चेद्वस्तु स्यात् तदा चित्ते वि
व्यग्रे नि रुद्धे वा स्वरूपमेव तेनापरामृष्टमन्यस्याविषयीभूतमप्रमाणकमगृहीतस्वभावकं केनचि
त्तदानीं किं तत्स्यात् संबध्यमानं वा पुनश्चित्तेन कुत उत्पद्यते। ये चास्यानुपस्थिता भागा
स्ते चास्य न स्युः। एवं नास्ति पृष्ठमित्युदरमपि न गृह्येत तयोः सम्बन्धादुपलब्धिः पुरुषस्य भो
ग इति १६। तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम्।१७। अयस्कान्तमणिकल्पा
विषया अयःसधर्मकं चित्तमभिसम्बध्योपरञ्जयन्ति येन च विषयेणोपरक्तं चि
त्तं स विषयो ज्ञातस्ततोऽन्यः पुनरज्ञातो वस्तुनो ज्ञाताज्ञातरूपत्वात्परिणा
मि चित्तम्।१७।।

पो भंविष्यामि परिग्रहेषु चास्य स्वामी भविष्यामीति एवं नुन्मार्गप्रवणवितर्कज्वरे
णातिदीप्तेन बाध्यमानस्तत्प्रतिपक्षान्भावयेत् घोरेषु संसाराङ्गारेषु पच्यमा
नेन पापच्यमानेन मया शरणमुपागतः सर्वभूताभयप्रदानेन योगधर्मः स खल्वहं
त्यक्त्वा वितर्कान्पुनस्तानाददानस्तुल्यः श्ववृत्तेनेति भावयेत् यथा श्वः वान्तावलेही
तथा त्यक्तस्य पुनराददानः इत्येवमादि सूत्रान्तरेष्वपि योज्यम् ३३ वितर्का हिंसादयः
कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञाना
नन्तफला इति प्रतिपक्षभवनम् ३४ तत्र हिंसा तावत्कृता कारितानुमोदितेति त्रिधा
एकैका पुनस्त्रिधा लोभेन मांसचर्मार्थेन क्रोधेनापकृतमनेनेति मोहेन धर्मो मे भ
विष्यतीति लोभक्रोधमोहाः पुनस्त्रिधा मृदुमध्याधिमात्राः इत्येवं सप्तविंशतिर्भेदा भ
वन्ति हिंसायाः मृदुमध्याधिमात्राः पुनस्त्रिधा मृदुमृदुर्मध्यमृदुस्तीव्रमृदुरिति त
था मृदुमध्यो मध्यमध्यस्तीव्रमध्य इति तथा मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्र इ
ति एवमेकाशीतिभेदा हिंसा भवति सा पुनर्नियमविकल्पसमुच्चयभेदादसंख्ये
या प्राणयस्त्वनुतदेवचिन्तं विषयत्वस्य [illegible] ३५ सर्वा

यस्य तु तदेव चित्तं तिष्ठति तस्य सदा ज्ञाता तस्मिन्ना वृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्य

पा॰ पो॰ ५१

परिणामात् १८ यदि चित्तवत्पुरुषस्य परिणामेऽभविष्यत्तदा तद्विषयाश्चित्तवृत्तयः श
ब्दादिविषयवज्ज्ञाताज्ञाताः स्युः सदा ज्ञातत्वं तु मनसस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्व
मवगमयति १८ स्यादाशङ्का चित्तमेव स्वाभासं विषयाभासञ्च भविष्यतीत्यग्निवत
न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् १९ यदेतरा[illegible] शब्दादयश्च दृश्यत्वान्न स्वाभासानि तथा
मनोपि प्रत्येतव्यम् न चाग्निरत्र दृष्टान्तः न ह्यग्निरात्मस्वरूपमप्रकाशयन्ति प्रकाश
श्यं प्रकाश्यं प्रकाशः संयोग दृष्टः न च स्वरूपमात्रेऽस्ति संयोगः किञ्च स्वाभासं चित्तमि
त्यस्यायमेवकस्याचिदिति [illegible]र्थः नदा यथा स्वात्म प्रतिष्ठमाकाशं न परप्रतिष्ठमित्यर्थः
स्वबुद्धिप्रचारसम्वेदनात्सत्त्वानां प्रवृत्तिर्दृश्यते क्रुद्धोहं भीतोहं ममत्र मे रागो मे त्र मे
क्रोध इत्येतत्स्वबुद्धेरग्रहणेऽनुपपन्नमिति १९ एकसमये चोभयानवधारणम् २० न चैक
स्मिन्क्षणे स्वपरस्वरूपावधारणं युक्तं क्षणिकवादिनो यद्भवनं सैव क्रिया तदेव च कारकमि
त्यभ्युपगमः स्यान्मतिः स्वरसनिरुद्धं चित्तं चित्तान्तरेण गृह्यत इति २० चित्तान्तरदृ
श्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च २१ यदि चित्तं चेच्चित्तान्तरेण गृह्येत बुद्धिबुद्धिः

केन गृह्यते साध्यन्यपेत्यति प्रसङ्गः स्यादिति सङ्करश्च पावन्तो बुद्धिबुद्धीनामनुभवास्ता
वन्त्यः स्यात पश्चतः प्राप्नुवन्ति नत्सङ्कः राज्ञैक स्यात्यनवधारणाच्च स्यादित्येवं बुद्धिप्रति
सम्वेदिनं पुरुषमपलप्य बुद्धिवैनाशिकैः सर्वमेवाकुलीकृतम् ननु भोक्तृस्वरूपं पत्रकच
चनकल्पयन्तोन न्यायेन सङ्कः छेत्ते कोचित्सत्त्वमात्रमपि परिकल्प्यास्ति ससन्तेवापह्नुतं
श्च स्कन्धान्तिः ज्ञिप्यान्यांश्च सं धातीत्युक्ता नन एव पुनस्तत्स्वयान्ति तथा स्कन्धानामहं
निर्वेदाय विरागाया नुत्यादाय प्रशान्त्ये पुरो रन्ति के दब्रह्मचर्यं चरिष्यामीत्युक्तास त्त्वस्य
पुनस्सत्त्वमेवापह्नुवते साङ्ख्ययोगादयस्तु प्रवादाः स्वाश्राह्ने नपुरुषमेव स्वामिनं चित्तस्य
भोक्तारमुपनयन्तीति वाक्यम् ३१ चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेद
नम् २२ अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव त
द्वृत्तिमनुपततीति तस्याश्च प्राप्त चैतन्योपग्रहस्वरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारमा
त्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायते तथा चोक्तम् न पातालं न च विवरं गि
रीणां नैवान्धकारं कुक्षयो नोदधीनाम् गुहा यस्यां निहितं ब्रह्म शाश्वतं बुद्धिवृत्तिमविशि

पा॰ पो॰

द्वेकवयोवेदयन्न इति अतश्चैतदभ्युपगम्यते २२ द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् २३ म
नो हि मन्तव्येनार्थेनोपरक्तं तत्स्वयं च विषयत्वाद्विषयिणा पुरुषेणात्मीयया वृत्त्या
भिसम्बद्धम् तदेतच्चित्तमेव द्रष्टृदृश्योपरक्तं विषयनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपापन्नं
विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनं चेतनमिव स्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमि
त्युच्यते तदनेन चित्तसारूप्येण भ्रान्ताः केचित्तदेव चेतनमित्याहुः अपरिचित्तमा
त्रमेवेदं सर्वं नास्ति खल्वयं गवादिर्घटादिश्च सकारणो लोक इति अनुकम्पनीयास्ते क
स्मात् अस्ति हि ते पादत्वान्निर्बीज सर्वेरूपाकारनिर्भासं चित्तमिति समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयो
ऽर्थः प्रतिबिम्बीभूतस्तस्यालम्बनीभूतत्वादन्यः स चेदर्थश्चित्तमात्रस्यात्कथं प्रज्ञयैव
प्रज्ञारूपमवधार्येत तस्मात्प्रतिबिम्बीभूतोऽर्थः प्रज्ञायां येनावधार्यते स पुरुष इति ए
वं ग्रहीतृग्रहणग्राह्यस्वरूपभेदात्त्रयमप्येतज्जातितः प्रविभजन्ते ते सम्यग्दर्शिनः तै
रधिगतः पुरुषः २३ तदसङ्ख्येयवासनाभिश्चित्तमपि परार्थं संहत्यकारित्वा
त् २४ तदेतच्चित्तमसङ्ख्येयाभिर्वासनाभिरेव विचित्रीकृतमपि परार्थं परस्य

भोगापवर्गार्थं न स्वार्थं संहत्यकारित्वात् गृहवत् संहत्यकारिणा चित्तेन स्वार्थेन भवितव्यम् न खलु सुखचित्तं सुखार्थं न ज्ञानं ज्ञानार्थम् उभयमप्येतत्परार्थं यश्च भोगेनापवर्गेण चार्थेनार्थवान्पुरुषः स एव परो न परः सामान्यमात्रम् यत्तु किंचित्परं सामान्यमात्रं स्वरूपेणोदाहरेद्वैनाशिकः तत्सर्वं संहत्यकारित्वात्परार्थमेव स्यात् यस्त्वसौ परो विशेषः स न संहत्यकारी पुरुष इति २४ विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः २५ यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वर्तितमित्यनुमीयते तस्यात्मभावनास्वाभाविकी प्रवर्त्तते यस्याभावादिदमुक्तं दोषाद्येषां पूर्वपक्षे रुचिर्भवत्यरुचिश्च निर्णये भवति तत्रात्मभावभावना कोहमासं कथमहमासं किंस्विदिदं कथंस्विदिदं के भविष्यामः कथं भविष्याम इति सा तु विशेषदर्शिनो विनिवर्तते कुतश्चित्तस्यैवैष विचित्रः परिणामः पुरुषस्त्वसत्यामविद्यायां शुद्धश्चित्तधर्मैरपरामृष्ट इति ततोऽस्या

पा॰यो॰ त्म भावभावनाकुशलस्य निवर्त्तत इति २५ तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चि
त्तम् २६ तदानीं यदस्य चित्तं विषयप्राग्भारमज्ञाननिम्नमासीत्तदस्यान्यथा भवति
कैवल्यप्राग्भारं विवेकज्ञाननिम्नमिति २६ तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः २७
५३ प्रत्ययाविवेकनिम्नस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रप्रवाहारोहिणश्चित्तस्य तच्छिद्रेषु
प्रत्ययान्तराणि अस्मीति वा ममेति वा जानामीति वा कुतः क्षीयमाणबीजेभ्यः पूर्वसंस्का
रेभ्यः इति २७ हानमेषां क्लेशवदुक्तम् २८ यथा क्लेशा दग्धबीजभावा न प्ररोहसमर्था
भवन्ति तथा ज्ञानाग्निना दग्धबीजभावः पूर्वसंस्कारो न प्रत्ययप्रसूर्भवति ज्ञानसंस्कारा
स्तु चित्ताधिकारसमाप्तिमनुशेरत इति तेन चिन्त्यन्ते २८ प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य स
र्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः २९ यदायं ब्राह्मणः प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्त
त्रापि न किंचित्प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कार
बीजक्षयान्नास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्ममेघो नाम समाधिर्भवति २९

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ३० तल्लाभादविद्यादयः क्लेशाः समूलकाषंकषिता भवन्ति कु
शलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति क्लेशकर्मनिवृत्तौ जीवन्नेव
विद्वान् विमुक्तो भवति कस्मात् यस्माद्विपर्ययो भवस्य कारणम् नहि क्षीणक्लेशवि
पर्ययः कश्चित्क्वचिज्जातो दृश्यत इति ३० तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यान
न्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ३१ सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्यानन्त्यं भवति तमसाभि
मा भूतं सत्त्वमावृतमनन्तं क्वचिदेव रजसा प्रवर्तितमुद्घाटितं ग्रहणसमर्थं भवति तत्र यदा
सर्वैरावरणमलैरपगतं भवति तदा भवत्यस्यानन्त्यं ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पं संपद्य
ते यथाकाशे खद्योतः यत्रेदमुक्तम् अन्धो मणिमविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत् अग्रीव
स्तं प्रत्यमुञ्चत्तमजिह्वोऽभ्यपूजयदिति ३१ ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणा
नाम् ३२ तस्य धर्ममेघस्योदयात्कृतार्थानां गुणानां परिणामक्रमः परिसमाप्यते
नहि कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्तक्रमाः क्षणमप्यवस्थातुमुत्सहन्ते ३२ अथ क्रमो

णं क्रमो नामेति क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ३३ क्षणा
नन्तर्यात्मा परिणामस्यापरान्तेनावसानेन गृह्यते क्रमः न ह्यननुभूतक्रम
क्षणा नवस्य पुराणता वस्त्रस्यान्ते भवति नित्येषु च क्रमो दृष्टः द्वयी चेयं नित्यता कूटस्थनि
त्यता परिणामनित्यता च तत्र कूटस्थनित्यता पुरुषस्य परिणामनित्यता गुणा
नाम् यस्मिन् परिणम्यमाने तत्त्वं न विहन्यते तन्नित्यम् उभयस्य च तत्त्वानभिघातान्नि
त्यत्वम् तत्र गुणधर्मेषु बुद्ध्यादिषु परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमो लब्धपर्यव
सानो नित्येषु धर्मिषु गुणेष्वलब्धपर्यवसानः कूटस्थनित्येषु स्वरूपमात्रप्रतिष्ठेषु मुक्त
पुरुषेषु स्वरूपास्तिता क्रमेणैवानुभूयत इति तत्राप्यलब्धपर्यवसानः शब्दपृष्ठेनास्तिक्रिया
मुपादाय कल्पित इति अथास्य संसारस्य स्थित्या गत्या च गुणेषु वर्तमानस्यास्ति क्र
मसमाप्तिर्न वेति अवचनीयमेतत् कथं अस्ति प्रश्न एकान्तवचनीयः सर्वो जातो परिष्यति
भो इति सर्वो जातो मरिष्यतीति मृत्वा जनिष्यत इति विभज्यवचनीयमेतत् प्रत्यु

प्रत्युदितख्यातिः क्षीणतृष्णः कुशलो न जनिष्यत इतरस्तु जनिष्यते तथा मनुष्यजाती
श्रेयसी न वा श्रेयसी इत्येवं परिपृष्टे विभज्य वचनीयः प्रश्नः पशूनधिकृत्य श्रेयसी देवान्
ऋषींश्चाधिकृत्य नेति अयं त्ववचनीयः प्रश्नः संसारोऽयमन्तवानथानन्त इति कुशलस्या
स्ति संसारक्रमपरिसमाप्तिर्नेतरस्येति अन्यतरावधारणे दोषः तस्माद्व्याकरणीय
एवायं प्रश्न इति ३३ गुणाधिकारक्रमपरिसमाप्तौ कैवल्यमुक्तं तत्स्वरूपमवधार्यते
पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ३४
कृतभोगापवर्गाणां पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः कार्यकारणात्मकानां गुणा
नां तत्कैवल्यम् स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्त्वानभिसम्बन्धात्पुरुषस्य चितिशक्ति
रेव केवला तस्याः सदा तथैवावस्थानं कैवल्यमिति ३४ इति श्रीपातञ्जले योगशा-
स्त्रे सांख्यप्रवचने वेदव्यासभाष्ये कैवल्यपादश्चतुर्थः ४ ॐ श्रीकृष्णाय नमः

द्विसप्ताष्टेन्दुसंख्याते वैक्रमेऽब्दे व्यलीलिखत् पौषस्य शुक्ले का[illegible]दश्यां मायायां हरिभूधराः
कृष्णचन्द्रपदद्वन्द्वमकरन्दमधुव्रतः आचार्यचरणाम्भोजकृतनीतो मुकुन्दसुहृत् ॐ मम

१८६२

नं ३३

यह पुस्तक ९८९२३स नम्बर के पुस्तकसें लीखवाइ गयी है

७३